

IZ OBLASTI GRAFIČARSTVA
IZ MODERNA*
od C. H. Schraga 4-5-80

MPA
MPARJA „GRAFICAR“
LA, Mij. Karmelova 28

AZ 2000

120-814... 1-6

Karlsruhe C

OPKLEP: Copier
od 1981 - 1982 Karlsruher press-aktuell
von 1983 - 1984 Karlsruher press-aktuell D
1985 - 1986 Karlsruher press-aktuell
1987 - 1988 Karlsruher press-aktuell
1989 - 1990 Karlsruher press-aktuell

1991 - 1992 Karlsruher press-aktuell
1993 - 1994 Karlsruher press-aktuell
1995 - 1996 Karlsruher press-aktuell
1997 - 1998 Karlsruher press-aktuell
1999 - 2000 Karlsruher press-aktuell

SEBEN KJERKEGOR • BREVIJAR

Kjerkegor
BREVIJAR
MODERNA

[Redacted content]

BIBLIOTEKA „MODERNA“

Urednik
IGOR MARKOVIĆ

SEREN KJERKEGOR

BREVIJAR

Prema izbora
PETERA ŠEFERA I MAKSA BENZEA
Preveo
D. Najdenović

MODERNA • BEOGRAD
1990.

PREDGOVOR

Naslov originala:
Søren Kierkegaard — Brevier

ESTETICKO, ETIČKO, RELIGIOZNO

Seren Kjerkegor (1813—1855) spada u filozofe tanane, melanholične osećajnosti. U prigušenoj duševnoj svetlosti njegove potištene unutrašnje oči. okrenute ka intenzivnom beskraju, čežnjivo sanjaju o dodiru čovekovog dna. Po njemu, samo u čoveku, u, njegovoj unutrašnjoj beskrajnosti, ispoljava se ličnost svojom čitavom unutrašnjom stranom i iskrenošću, a njegovo se biće prečišćava dovodeњem u neposredan odnos prema večnoj sili koja svojom prisutnošću na svim mestima prožima čitavo postojanje. Onaj koji bira samo estetički ne dolazi nikada do tog preobražaja, do tog višeg posvećenja. Ritam u njegovoj duši je, uprkos svojoj strasnosti, samo slabo disanje (spiritus lenis).

Još 1830. godine, u početnoj mladalačkoj samoci, pod uticajem teoloških studija, u Kopenhagenu, osećao je u sebi bolesnu ukletost filozofa-pesnika. Čas je bežao od života čas se vraćao njemu, lutao između slasti i gorčine, od Kopenhagena i Jitlanda do Berlina, tražio mesto duševnog primicnjenja, ali ga nije nalazio. U Berlinu, diveći se nemačkom duhu, čita Kanta, Fihtea, Šopenhauera, Getea i Šilera, a Hegela, žarom pesnika, osporava. Tamo upoznaje Reginu Olzen. Dolazi do veridbe. Posle kraćeg vremena, ozareno lice zaljubljenoga, pokriva senka čudesne sumnje. Da li njegova ukleta, pesnička priroda može da usreći devojkju? Da li, možda, njegova nežna, melanholična priroda ne

stoji na putu jednom normalnom, zdravoin braku? Na postavljena pitanja, u slatkoj patnji, daje odgovor: „Poslati zlatnu vrpču znači na istoku smrtnu presudu za primaoca. Poslati prsten valjda znači ovde smrtnu presudu za pošiljaoca”.

I 11. avgusta 1841. godine, između Kjerkegora i Regine Olzen, dolazi do raskida. Time on zadobija slatku „bolest na smrt” i preko potrebnu stvaralačku samoću, a ona jednu divnu uspomenu. Tek posle Reginine udaje, kroz svetu samoću, Kjerkegor zamenjujući estetski, ravnodušni, plan življenja za etički, zadobija duševnu slobodu. Mogao je, bez grize savesti, ući u oluju i tajne ponora zagonetne egzistencije. „Jer estetika nije zlo, nego ravnodušnost i zato sam i rekao da se izbor zasniva na etici”.

Tražeći i ispitujući pratamu ljudske egzistencije, kroz dubinu sopstvenog bića, uspravljao je čoveka. Nasuprot hegelovskom poništavanju individualnosti čoveka, u ime Weltgeista, Kjerkegor mu vraća duševnu snagu, a sa duševnom snagom i etičku toplinu. Nejasnu spekulaciju zamenjuje jasnom egzistencijom. Mnogi pisci i filosofi njegove tragove slede. Dostojevski, Niče, Bergson, Jaspers, Hajdeger i drugi, slično njemu, u ponorima suprotnosti vide metafizičku paradoksalnost ljudske egzistencije; jer u dvojakosti postojanja, kruži čovekovo biće, uvek spremno na nešto novo.

Na osnovu unutrašnjih iskustava, Kjerkegor čita tajne života, na osnovu sukoba tame i svetla, razrešava zagonetke smrti. Što je suprotnost izraženija i nesmirenija, to je egzistencija zagonetnija i privlačnija. Bolest od neizvesnosti, „strah od ništa”, stradanje od suviška ljubavi, u večnoj nerazrešivosti, izgovaraju se celim njegovim bićem u tonu tihog ispovedanja. Laž, kao preka ljudska potreba, kao posrednica između čoveka i istine, između propasti i spasenja, učiteljica je njegove besputne sete. U neizrecivom prostoru i zatamnjenom vremenu, ona, u bespuću rizika, ucrtava put beskrajnog uzleta ili konačnog pada. Otuda njegovo glavno delo

nosi naslov „Ili-ili“ (1843), a ili-ili znači-rizik, ne-svakodnevni podvig, kritiku vremena, svezu snagu budućnosti.

U stalnom prelazu iz vremena u vreme, iz sna u javu, njegov svet estetičara uporedo stoji sa svetom etičara.

Duh estetičara, okrenut lepoti i uživanju, u pojedinačnom, nalazi svuda samo sebe. Njegovo se vreme svodi na kratko vreme, na živ i nezaboravan trenutak. Tu bezmerja nema. Duh etičara, okrenut istoriji, i zajednici, kroz opšte i bezgranično, osvaja večnost. I estetsko i etičko, u ovom izboru, jednakom merom su sadržani. Jer čovekova lepota, moral i verovanje, oduvek stoje pred jednom ogromnom kapijom rizika na kojoj piše: uđeš li, čoveče, u nepoznato, kajaćeš se, ne uđeš li, opet, kajaćeš se. Uvek pred tobom stoji tvoje — ili-ili.

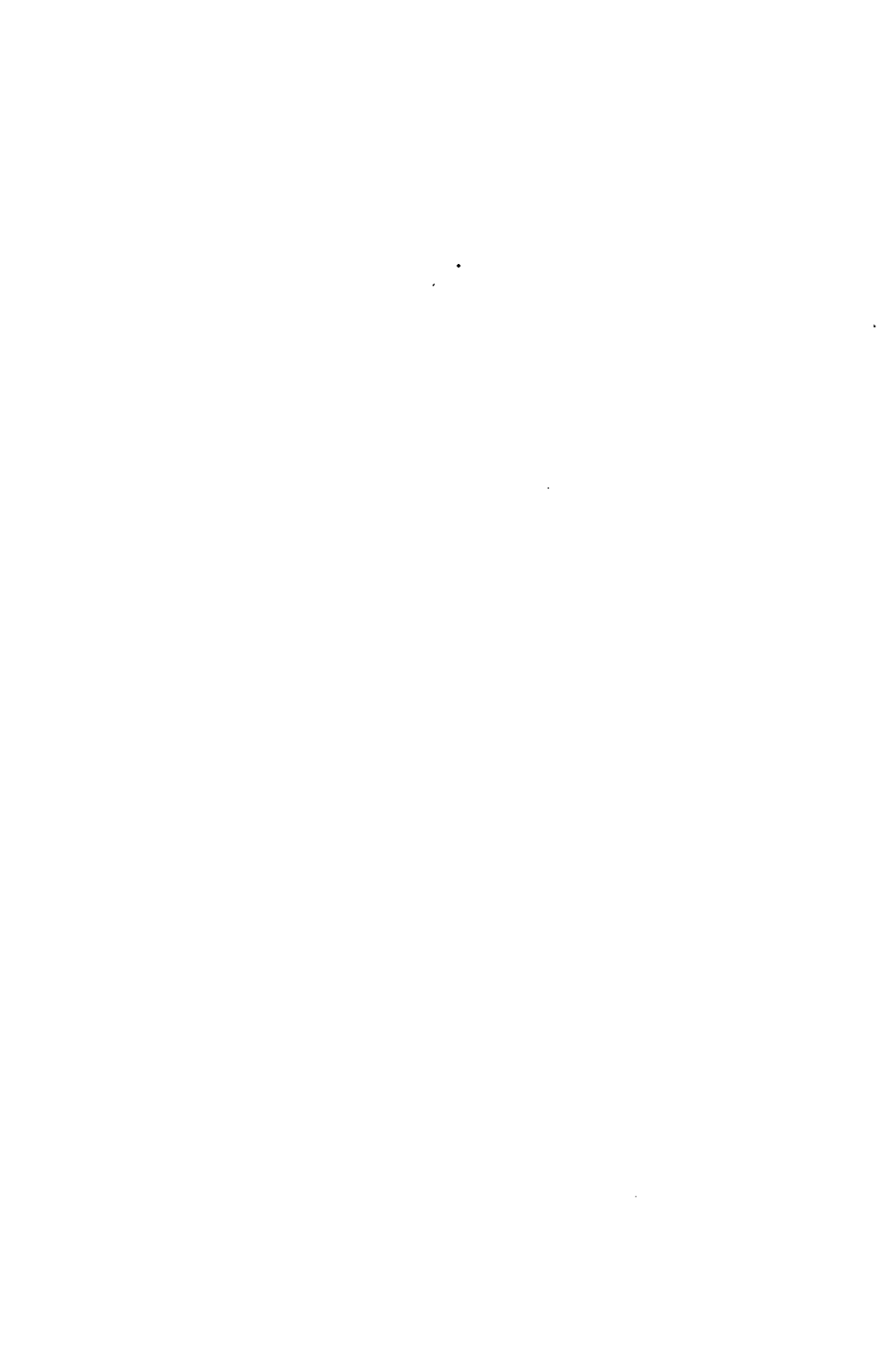
Nasuprot estetskom i etičkom izrazu, stoji religiozno. Čovek sabira dušu i postaje veliki svojom mudročću čija je tajna glupost, svojom nadom čiji je oblik ludilo, svojom ljubavlju koja zrači mržnju prema samom sebi.

„Dok je estetska egzistencija pretežno uživanje, etička je egzistencija pretežno borba i pobeda. Religiozna egzistencija jeste stradanje. I to ne kao prolazni trenutak, već kao stalno praćenje. U stradanju počinje religiozno da diše.“ Jer „estetski čovek ima trenutak, etički pobeđuje u istoriji, a religiozni čovek ima večnost.“

Ceo obim estetskog, kod Serena Kjerkegora, staje u etičko, a etičko sa svim svojim zahtevima, staje u religiozno, naravno, u ime opštih osećanja.

I estetsko, i etičko, i religiozno, uslovljeni su čovekovim radnjama, kao zadovoljstvo ili kao patnja, ili još određenije, uslovljeni su verom, ljubavlju, uzvišenom nadom, u očekivanju večnoga. Ali, u očekivanju večnoga, u svetu snage, najveći, obično, postaje onaj koji nemoguće potražuje.

SAMOPOSMATRANJE I SHVATANJE ŽIVOTA

Da kažem nešto o sebi: ja nisam, nipošto, kako to možda vreme traži, nikakav reformator, niti kakav dubokoumni duh, vidovnjak, prorok. Ne, ja sam — dozvolite — ja sam u izuzetnoj meri izraziti policijski talent.

Još od detinjstva bio sam pod vlašću ogromne sete, čija dubina nalazi jedini pravi izraz u tome što mi je podarila ogromnu spretnost da se skrivam iza prividne veselosti i životne radosti. Jedina mi je radost bila, ukoliko se mogu prisetiti, što niko nije mogao da otkrije koliko sam bio nesrećan...

U životu sam bio bacan tamo-amo, u mnogočem, gotovo u svačem, bio sam iskušavan, utoliko pre u zabludama. Pa sam, avaj, bio i na putu propasti: tako sam bio sam u svojoj dvadesetpetoj godini zagonetno razvijena, izuzetna mogućnost, čije naznačenje i značenje nisam razumeo uprkos najnapornije refleksije, koja je možda sve razumevala. Jedno sam samo saznao: da mi je najpravilnija namena života bila u pokajanju. Živeo stvarno, međutim, ja i nisam, izuzev pod opredeljenjem: duh. Čovek stvarno ja bio nisam, dete i mladić najmanje ...

Ja sam imao svoj žalac u mesu, duhovnu obdarenost (naročito fantaziju i dialektiku) i obrazovanje u izobilju, jedan enormni razvoj kao posmatrač, jedno zaista retko hrišćansko vaspitanje, sasvim svoj dialektički odnos prema hrišćanstvu. Od

detinjstva bio sam vaspitan u poslušnosti, u apsolutnoj poslušnosti, obdaren gotovo drskom verom da sve mogu, a samo jedno ne: da budem, pa makar jedan jedini dan, slobodan kao ptica, ili oslobođen okova sete u kojima me držala neka tuđa sila. Najzad sam bio sam sebi pokajnik.

U tom se desio veliki zemljotres, strahoviti preokret, koji mi je nametnuo jedan novi, nepogrešni zakon tumačenja svih fenomena. Naslutio sam tada da duboka starost moga oca nije nikakav Božji blagoslov, već naprotiv kletva, da su izuzetne duhovne moći, naše porodice samo zato postojale da se međusobno satru. Osetio sam tada kako oko mene tišina noći narasta kad sam nesrećnika u svom ocu upoznao, nesrećnika koji je trebalo sve nas da nadživi,— venac jedan na grobu svih svojih nadanja. Moralo je biti nekog greha na celoj porodici, neka kazna morala je na njoj počivati. Valjalo je ona da iščezne, moćnom Božjom rukom iskorenjena, kao neuspeo pokušaj ugašena. I samo kadikad nalazio sam nešto utoljenja u pomisli, da je mome ocu bila namenjena teška dužnost da nas smiri utehom religije. Da nas sve pripremi na prijem u jednom boljem svetu ako u ovome čak i sve izgubimo, ako nas snađe kazna koju jevreji stalno svojim neprijateljima žele: da je sećanje na nas potpuno iščezlo.

SOLOMONOV SAN

Dovoljno je poznata Solomonova presuda, On je umeo da razlikuje istinu od laži i da mudroga vladara učini slavnim. San njegov manje je poznat.

Ako postoji kakva patnja zbog simpatije, onda je to stid zbog oca svog. Zbog onoga koga najviše volimo, kome najviše dugujemo: približiti mu se nauznak, okrenuta lica, da se ne bi njegova sramota videla. Zar ima, međutim, većega blaženstva simpatije nego što je smeti voleti svog oca po sinovljevoj želji, a još uz to imati sreće da se smemo ponositi njime, jer je on izabranik, snaga naroda, ponos zemlje, prijatelj Boga, obećanje budućnosti, hvaljen u životu, veličan u svom spomenu! Srećni Solomone, ovo je bila tvoja sreća! — U izabranom narodu... bio je on sin carev... sin cara, izabranika među carevima!

Tako je Solomon živeo srećno kod proroka Natana. Moć i velika dela njegova oca nisu ga oduševljavala za delo, jer za to nije imao nikakve prilike. Ali su ga ona oduševljavala za divljenje, a divljenje ga je učinilo pesnikom. Ako je, međutim, pesnik bio ljubomoran na svoga junaka, sin je bio blažen u svojoj odanosti ocu.

Utom poseti jednom mladić svog kraljevskog oca. Jedne se noći probudi on, jer je čuo nekakav pokret tamo gde je otac spavao. Obuzima ga strah. On se plaši da to nije zlikovac koji će mu ubiti oca. On se prikrada bliže. Tada uzri on Davida u skrušenosti srca, začuje krik očajanja iz duše po-

kajnika. Onemoćao ponovo se vraća u postelju, zaspí. Ali ne miruje, već sneva. On sanja da je David bezbožnik, od Boga oturen, da je carsko veličanstvo gnev Božji nad njim, da za kaznu mora nositi purpur, da je osuđen da vlada, osuđen da sluša blagosiljanja naroda dok mu potajno i skrivena pravda Gospodnja sudi. *I san sluti da Bog nije Bog pobožnih, već Bog bezbožnih. I da se mora biti bezbožnikom da bi se postalo bogoizbranikom. A ova protivrečnost i jeste užas sna.*

Kao što je David ležao skrušena srca, tako je Solomon ustao sa ležišta svog, ali njegov razum beše skrušen. Strah ga je obuzimao kad je pomišljao šta to znači biti Božji izabranik. On je slutio da prisnost svetitelja sa Bogom, iskrenost čistoga pred Bogom nije bilo objašnjenje, već da je potajni greh bio tajna koja je sve objašnjavala.

I Solomon postaje mudar, ali ne i junak. On postaje mislilac, ali ne i molitvenik. On postaje propovednik, ali ne i vernik. On je mogao mnogima pomoći, samo ne sebi. On je postao požudan, ali ne i pokajan. On je postao skrušen, ali ne i uspravan. Jer se snaga njegove volje preuznela nad onim što je premašalo snage mladića. I on se tetura kroz život snažan, natprirodno snažan. To znači: u smelim obmanama i čudnim izmišljotinama fantazije ženstveno slab, oštrouman u tumačenju misli. Došlo je, međutim, do razdora u njegovom životu. I Solomon tako oslabi, da nije mogao nositi ni svoje vlastito telo. Kao neki onemoćali starac sedeo bi on u svom haremu dok ne prhne veselost i ne poklikne: „Udrite u cimbale, igrajte mi, o žene!” Ali kada je, privučena njegovom mudrošću, došla kraljica Istoka da ga poseti, njegova duša postade bogata. I mudri odgovori tecijahu sa njegovih usana kao divna izmirna sa drveća Arabije.

1. avgasta 1835.

(Dvaestdvogodišnjak)

Ono što mi u najdubljem osnovu nedostaje jeste da budem načisto šta treba da radim, a ne šta treba da znam, izuzev saznanja koje prethodi svakom delanju. O čemu se radi jeste da razumem svoje naznačenje, da vidim šta upravo hoće Bog da činim. Valja naći istinu, moju istinu za koju ću živeti i umreti...

To je ono što nisam imao: da živim potpuno čovečjim životom, a ne samo životom saznanja, tako da osnov za građevinu mojih misli ne bude takozvano objektivno, nešto što niukom slučaju nije moje vlastito, već nešto što je spojeno sa najdubljim korenom moje egzistencije, čime sam tako reći urastao u božanske, na čemu ću se čvrsto držati ako se i ceo svet stropošta.

Ja sam često jeo plodove sa drveta saznanja i često se naslađivao njihovim prijatnim ukusom. Ali je ova naslada trajala samo u trenutku saznanja, ne ostavljajući nikakva dublja traga u meni. Izgleda mi kao da nisam pio pehar mudrosti, već se u njege utopio...

Pre svakog drugog saznanja moramo samog sebe upoznati. Tek kad je čovek sam sebe prisno razumeo i video samo svoj hod na svome putu, tek onda njegov život stiče mir i značaj, tek se onda on oslobađa onog dosadnog, kobnog saputnika... one ironije života koja se javlja u sferi saznanja i zapoveda istinitome saznanju da otpočne sa nesaznanjem. Onako kao što je Bog stvorio svet ni iz čega.

Moje je stanovište: naoružana neutralnost.

Tragično je ono što se pokazuje u nemogućnosti da imamo nekoga kome bismo sebe učinili razumljivim. Ovo je tako divno izraženo u knjizi Postanja kad Adam daje ime svim životinjama, ali nijedno za sebe ne nalazi.

Ljudi me tako malo razumeju da ne razumeju ni moju žalbu što me ne razumeju!

Da ja imam pravo, to u osnovi razumeju svi, pa čak i biskup Minster; da meni ne daju za pravo, znamo svi — pa čak i ja.

Svaka je istina samo do izvesnog stupnja istina. Pređe li taj stupanj, dođe li kontrapunkt, ona postaje neistina.

Mart 1855.

(Godina smrti)

Šta ja hoću, Serene Kirkegarde? — Sasvim prosto: ja hoću poštenje.

Svetina je to, na kraju krajeva, o kojoj u svojoj polemici nisam vodio računa. A to sam naučio od Sokrata. Ja hoću da upozorim ljude da ne ćerdaju i da ne rasipaju život...

Ja hoću da skrenem pažnju -ljudima na njihovu vlastitu ruševinu. Ako oni to neće milom, nateraću ih silom.

Zadatak je moj da izvršim reviziju odredbe pojma „hrišćanin“. Postoji samo jedan jedini čovek koji ima uslova za stvarnu kritiku moga rada: to sam ja.

Koji je to put kojim moramo svi ići... Preko mosta uzdisaja u večnost.

ESTETSKI I ETIČKI STADIJUM

Šta znači to živeti estetski, a šta znači to živeti etički? Šta je estetsko u čoveku, a šta etičko? Na ovo bih odgovorio: estetsko je u čoveku ono čime je on neposredan, ono što on jeste; etičko je u čoveku čime on postaje što postaje. Ko u i o d estetskoga, k r o z i za estetsko u sebi živi, taj živi estetski.

Etička ličnost je kao tiha voda koja ima duboko korito. Ko, naprotiv, estetski živi, pokretan je samo na površini.

Geslo estetičara glasi: *in vino veritas*.

Svaki čovek, makako neznatno obdaren, ma kako podređena položaja u životu, ima prirodnu potrebu za jednim shvatanjem, za pretstavom o značenju i svrsi života. Tako i onaj koji estetski živi. Običan izraz, koji se u sva vremena i od svih stadija čuje, glasi: život treba uživati. Manjeviše ovaj se izraz, naravno, menja ukoliko je pretstava o zadovoljstvu različita. Ali u tome da život treba uživati, svi se slažu. Ko međutim kaže da hoće da uživa život, taj stalno potčinjava svoj život izvesnom uslovu ili van ličnosti ili u samoj ličnosti, ali tako da taj uslov nije samom ličnošću postavljen.

Ko estetski živi, taj ne može, u dubljem smislu, da računava o sebi. Jer neprekidno živi u trenutku. Jer on o sebi zna samo u izvesnom relativitetu i u okviru izvesnog ograničenja. Neću sporiti da estetski život traži, ako dospe do svoje visine, mnoštvo duhovnih darova. Ovi darovi mo-

raju, šta više, da budu neobično razvijeni, ali su ipak oni sputani. Otuda nema jasnosti... Ti si duhovit, ironičan, dobar posmatralac i dialektičar, iskusan u zadovoljstvu, ti umeš da računaš sa trenutkom, ti si sentimentaln. Kakokad, prema okolnostima. Ali pored svega toga ti živiš u trenutku. Tvoj se život drobi u pojedinostima, te ti je nemoguće da ga objasniš. Ko hoće da izuči veštinu, uživanja najbolje je da se obrati tebi, ali ako želi da razume svoj život, onda on nije u tebi našao prava čoveka.

Estetska ličnost posmatra samu sebe u svojoj konkrekciji i razlikuje dakle *inter et inter*. Ona primećuje da joj nešto pripada slučajno, a nešto bitno. Ova je razlika, međutim, krajnje relativna.. Jer dokle čovek estetski živi, sve mu upravo pripada podjednako slučajno. Prema tome, po sredi je samo nedostatak energije ako se estetska ličnost uporno drži ove razlike.

Ti veliš da je život maskarada i da ti je on neiscrpn izvor uveseljavanja. Pa ipak nikome nije pošlo za rukom da te upozna. Svako je tvoje objavljivanje obmana. Ti možeš samo na ovaj način disati, sprečiti da neko u tebe prodre i dah ti oduzme. Tvoja se delatnost sastoji u tome da sačuvaš svoj skrivnik. I to ti je uteha, jer je tvoja maska najzagonetnija od svijetu. Ti ustvari i nisi ništa. Ti postojiš stalno samo u odnosu. I to što si, ti si samo u tom odnosu. Pružiš li čežnjivo nekoj pastirici ruku, očas se pretvaraš u sentimentalnog pastira. Časnog duhovnog oca obmanjuješ svojim bratskim celivom. Ti si sam ništa, tajanstvena prilika..

Ma kolike bile razlike u okviru estetskoga, svi se stadiji ipak u bitnome slažu. Slažu se, naime, u tome, da se duh ne može odrediti kao duh, već neposredno. Razlike mogu da budu neobično velike — od potpune bezduhovnosti do najvišeg stupnja duhovnoga. Ali i kod najduhovitijeg estetičara duh nije određen kao duh, već kao sposobnost.

Ličnost nije duhovno, već fizički neposredno određena. Ovde imamo shvatanje sveta koje uči da

je zdravlje najdragocenija vrednost oko koje se sve okreće. Malo veći poetski oblik ima isto shvatanje kad kaže: lepota je nešto najuzvišenije. Lepota je, međutim, samo jedno neposredno blago. Zato vidimo da je ovo shvatanje života retkokad sprovedeno. Nađe se, doduše, često mlada devojka ili mlad čovek koji se prse svojom lepotom, ali ih ona ubrzo obmane ...

Oba shvatanja života slažu se u tome da život treba uživati. Uslov za ovo leži u samoj individui, ali tako da on nije postavljen samom individuumom.

Mi idemo dalje i nalazimo shvatanja života koja isto tako nalaze životni smisao u zadovoljstvu, ali im uslov za ovo leži van ličnosti. Takav je slučaj kada sadržinu života sačinjavaju bogatstvo, slava, plemstvo itd. Ovde ću pomenuti i jednu vrstu zaljubljenosti. Kad zamislim mladu devojku koja voli svom dušom svojom, čije oko ne zna ni za kakvo drugo zadovoljstvo do ljubljenoga da vidi, čije srce nema druge želje do njemu da pripada, kad za nju ništa, ama ništa ni na nebu ni na zemlji sem njega važnosti nema, onda opet imamo shvatanje života čiji je uslov van ličnosti...

Idemo dalje i ponovo nalazimo shvatanja života koja uče da život valja uživati, ali uslov za ovo nalazi se u samoj ličnosti, ipak tako da ga nije sama ličnost postavila; Ovde se ličnost, uopšte uzev, određuje kao talenat. Postoji praktični talenat, umetnički talenat, filozofski talenat. Zadovoljstvo u životu, uživanje, traži se u upražnjavanju ovog talenta. Možda se ne ostaje pri talentu u njegovoj neposrednoj datosti, već se on svestrano kultiviše. Ali je sam talenat za zadovoljenje u životu uslov koji ipak nije samom ličnošću postavljen...

Ova estetska shvatanja sveta liče jedino na drugo po tome što imaju izvesno jedinstvo, izvestan sklad: to je određena stvar oko koje se sve okreće. Ono na čemu ona izgrađuju svoj život jeste nešto pojedinačno. Zato se taj život ne drobi kao život onih koji ga zasnivaju na raznolikosti. I ovi uče: uživaj život, a to objašnjavaju ova-

ko: živi za zadovoljstvo. Zadovoljstvo je, pak, samo po sebi raznovrsnost, te će se zato i njihov život iscepki u beskonačnu raznovrsnost... U samom zadovoljstvu ličnost je neposredna. I makoliko ono utančano i rafinovano, ma koliko smišljeno ono bilo, ličnost je neposredno u njemu. U zadovoljstvu živi ona neprekidno u trenutku. I makako složena u ovom odnosu ona bila, ona je ipak trajno neposredna, jer živi u momentu ...

Retkokad nalazi se ovo shvatanje života sprovedeno u velikom stilu, pa ipak se počešće nađu ljudi koji tu nešto petljaju. A kad potom nestane uslova, onda pomišljaju kako bi oni možda, da su nešto uslovi ostali u njihovoj vlasti, dostigli sreću i radost za kojima su u životu žudeli. Pa ipak se u istoriji naiđe na ovaj ili onaj takav slučaj. Pošto smatram da je korisno uvideti kuda vodi ovakvo shvatanje života i kad mu sve ide na ruku, prikazaću jedan takav lik. Biram za ovo onog svemoćnog čoveka, cara Nerona, kome se svet poklonio, koji je bio okružen ogromnom svitom dragovoljnih slugu zadovoljstva. Ti si se jednom sa uobičajenom drskošću izjasnio da se Neronu ne može zameriti što je zapalio Rim kako bi dobio pretstavu o požaru Troje, ne pitajući se da li je on stvarno umeo umetnički da uživa u njemu. To je, dakle, jedan od tvojih carskih prohteva: da nikad ne uzmičeš pred mišlju, nikad od nje da se užasneš. Za to nije potrebna nikakva carska garda, nikakvo zlato i srebro, nikakva blaga sveta. To se može učiniti za sebe, potpuno sam, sasvim tiho. Tako je pametnije, ali ne manje užasno. Možda nemaš nameru da braniš Nerona. No ipak je i to jedna vrsta odbrane kad se ne obraća pažnja na ono šta je on učinio, već kako je učinio. Međutim, ja znam da je ova drskost misli nešto što se često nalazi u mladim ljudima. Oni u takvom trenutku kao da na svetu odmeravaju svoju snagu i lako dolaze u iskušenje da sami sebe nadmaše, naročito kad ih neko sluša. Ja znam vrlo dobro da ćeš i ti kao ja i svaki drugi čovek, pa čak i sam Neron, užasnut ustuknuti pred takvom

razuzdanosti. Ja ipak ne bih nikad mogao savetovati čoveku da se, u naj strožijem smislu, pouzda u to kalko je on dovoljno jak da i sam ne postane nekakav Neron. Ako ja, naime, iskažem šta-po mom mišljenju čini suštinu bića Neronovog, možda će ti se to učiniti kao suviše blaga reč. Ipak ja nisam blag sudija, mada ja, u jednom drugom smislu, nikad ne osuđujem čoveka. Ali veruj mi: izraz nije blag, već istinit... Set a je bila Neronovo biće. Biti setan znači za naše vreme nešto veliko. Otuda dobro razumem zašto ti je ovaj izraz blag. Ja nadovezujem na jedno staro crkveno učenje koje je setu uračunavalo u smrtne grehe. Ovo će, ako se ne varam, biti za tebe svakako vrlo neprijatno obaveštenje, jer skroz na skroz menja tvoje shvatanje života. Ipak ću ovde odmah iz predostrožnosti primetiti da čovek može imati brige i nevolje, šta više talko velike da ga možda celoga veka mogu pratiti, pa da opet to bude lepo i istinito. Ali setnim postaje čovek samo svojom rođenom krivicom.

Ja zamišljam, dakle, staroga sladostrasnika. Nije on okružen svojim liktorima samo kad se penje na svoj presto ili kad ide u senat, već pre svega onda kad polazi da utoli svoje prohteve. Onda mu oni krče put za otimački pohod. Zamišljam ga nešto starijeg, sa mladošću je svršeno, lakomnost je iščezla, sit je svakog mogućeg uživanja. Ovakav život, makako pokvaren bio, učinio je, istina, da mu duša sazri, ali pored svega svog velikog iskustva on je još uvek dete ili mladić. Neposrednost duha ne može da se probije, pa ipak traži ona prodor, traži viši oblik egzistencije. Bude li se ovo dogodilo, onda će doći čas kada će sjaj prestola, njegova moć i vlast potamneti. A za to baš nema on snage. Otuda se maša zadovoljstva. Sva pamet ovoga sveta dovija se da izmisli nova zadovoljstva. Jer samo u trenutku zadovoljstva nalazi on pokoja. Kad trenutak iščezne, ophrva ga malaksalost. Duh stalno nastoji da se probije, ali ne dolazi do prodora: on biva stalno obmanut. Onda se u njemu nakuplja duh kao tamni oblak či-

ji gnev tišti njegovu dušu i pretvara se u strah, koji ni u času gneva ne prestaje. Zato njegovo oko seva tako da zastrašuje. Jer se iza oka nalazi duša kao neka pomrčina. Svet cepti pred njim, pa ipak je samo njegovo najintimnije biće — strah. Dete neko koje ga drukše pogleda nego što je on navikao može da ga užasne. Isto tako i svaki nehotečni pogled. Kao da ga ovaj čovčak magijom skamenjuje. Duh bi u njemu da prodre, samog sebe u svojoj svesti da ima, a duh biva potisnut. I nov gnev se nabira. On nije on sam. Samo kada svet pred njim drhti, stišan je. Onda nema nikoga ko bi se usudio da ga dokopa. Otuda pred čovčekom ovaj strah, koji je u Nerona isti sa svima ljudima ovoga kova. On je besomučan, neslobodan u sebi. Otuda izgleda kao da svaki pogled hoće da ga sputa. On, car, Rima, može zastrepeti od pogleda najbednijeg sluga. Sretne li ga takav pogled, onda njegovo oko proždire čovčeka koji se usudio da ga tako pogleda. Hulja stoji uz skute cara, razume pogled i — sa ovim čovčekom je svršeno! Neron nema na savesti nikakvo ubistvo, ali duh potresa novi strah. Samo u času zadovoljstva nalazi on razonode. On spaljuje pola Rima, ali patnja ostaje ista. Uskoro ga ni to ne uveseljuje. Postoji još jedno veće zadovoljstvo: da zastrašuje ljude. On je sam sebi zagonetan i strah je njegovo biće. Otuda hoće da bude zagonetka svima i njihovim strahom da se naslađuje. Otuda ovo carsko smeškanje koje niko ne ume da shvati. Ljudi pristupaju njegovom prestolu, on se na njih prijateljski osmehuje, pa ipak ih obuzima užasan strah: možda je ovo osmehivanje njihova smrtna presuda. Možda će se raspući zemlja i oni survati u ponor. Žena jedna prilazi njegovom prestolu. On joj se milostivo smeška, pa ipak se ona onesvešćuje od straha: možda ju je ovaj osmeh već izabrao za žrtvu njegovog sladostrašća. A ovaj strah ga uveseljava. On neće da imponuje, on hoće strah da ugoni. On se ne pojavljuje ponosan u svome carskom dostojanstvu; slab, nemoćan puzi on, jer ova slabašnost još više uzne-

miruje. On izgleda kao samrtnik, njegovo je disanje iznemoglo, pa ipak je on car Rima i drži u ruci svojoj život ljudi. Njegova je duša malaksala. Samo šala i igra misli mogu za časaik da ga ožive, što svet, međutim, pruža, iscrpeno je, pa ipak on ne može da diše ako zanemi. On bi mogao narediti- da se dete ubije pred očima majke ne bi li video njeno očajanje koje pruža nov izraz njegovoj strasti za uveseljavanje. Da nije car Rima on bi možda okončao svoj život samoubistvom. Pa to je u stvari drugojači izraz za istu stvar kad Kaligula želi da glave svih ljudi vise na jednom vratu kako bi ih jednim udarcem uništio ...

Šta je seta? Seta je histerija duha. Dođe u životu čoveka čas kada je neposrednost takoreći sazrela i kada *duh zahte jedan viši oblik*, u kome bi se kao duh dojmiti mogao. Kao neposredni duh vezan je čovek sa vascelim zemaljskim životom, a sad bi duh da se sabere iz ove rasejanosti, da samog sebe preobrazi. Ličnost bi da postane svesna sebe u svojoj večnoj važnosti. Ne dogodi li se to, spreči li se i potisne uzmah, onda nastupa seta. Mnogo što može se preduzimati da se na nju zaboravi. Može se raditi, može se latiti nevinijih sredstava nego Neron: seta ne uzmiče. Ima nečeg neobjašnjivog u seti. Koga mori briga i neraspoloženje, taj zna zašto se brine i pašti. Ako zapitamo setnika kakav je razlog njegove sete, šta je to što ga tišti, on će odgovoriti: ne znam, ne umem da objasnim. U tome je beskrajnost sete. Njegov je odgovor sasvim tačan. Jer čim on prozre svoju setu, ona je otklonjena, dok briga kod brižnika nije odstranjena samim tim što on zna zašto se brine. Ali je seta greh, upravo greh *instar omnium*. Jer seta je greh: ne hteti duboko i prisno. A to je izvor svih grehova.

Neposrednost je sreća, jer u neposrednosti nema protivrečnosti. Neposrednik je bitno srećan. Shvatanje sveta neposrednosti jeste sreća.

Neposrednik ne može da shvati nesreću; on može samo da je sluti. Zato je nesreća jača od

njega. A ovaj odnos prema strasti fantazije u neposrednosti jeste očajanje.

Postoji još jedan stadijum estetskog shvatanja života, utančaniji i finiji od svih... Ovo poslednje shvatanje života jeste samo *očajanje*. I ono je jedno shvatanje života, jer ličnost ostaje u krugu neposrednosti. Ono je *poslednje shvatanje života*, jer je u izvesnoj meri postalo svesno ništavosti ovoga shvatanja...

Ima ipak razlike između oćavanja i oćavanja. Ako zamislim nekog umetnika — slikara na primer — koji oslepi, on će možda, ako nećeg dubljeg u njemu nema, oćavavati. Ali on tada oćavava zbog pojedinaćnog. Ako mu se povratu oćnji vid, onda oćavanja nestaje. To nije slućaj sa tobom. Ti si duhovno neobićno obćaren i tvoja je duća u izvesnom smislu suviše duboka da bi ti se tako što desilo. U spoliaćniem odnosu nića ti se uostalom i nije dogodilo. Joć uvek imać u svojoj vlasti sve momente za estetsko shvatanje života: imać imanja, nezavisan si, zdravlje ti je izvrsno, duh živahan, nisi postao nesrećan što ti je devojka ljubav ismejala. Pa ipak oćavavać. To nije nikakvo aktuelno oćavanje, već *oćavanje u mislima*. Tvoja je misao isprednjaćila, ti si prozreo svaku sujetu, ali nisi dalje doćao. Datom prilikom ti u njemu potanjać: poćto se za trenutak odajeć ućivanju, primećujeć da je to sujeta. Tako si stalno izvan sebe sama: naime u oćavanju. Ono postoji, jer se tvoj život nalazi između dve ogromne suprotnosti: ponekad raspolaćeć dćinovskom energijom, ponekad vlada isto takva velika ravnodućnost.

Sumnja je oćavanje misli, oćavanje je sumnja lićnosti... Sumnja je unutraćnje kretanje u mislima. Prema svojoj sumnji odnosim se ia što je više moguće bezlićno. Oćavanje je mnogo dublji i savremeniji izraz, njegovo je kretanje mnogo obimnije od kretanja sumnje. Oćavanje je upravo izraz za celu lićnost, sumnja iskljućivo za misao... Otuda se sumnja nalazi u diferenciji, oćavanje u a p s o l u t n o m e .

Ti si često govorio da bi sve u svetu radije bio nego pesnik, pošto je egzistencija pesnika po pravilu ljudska žrtva. Moram sa svoje strane priznati da su pesnici živeli koji su sebe našli pre no što su počeli da pevaju, ili su sebe našli na taj način što su pevali. Ali, s druge strane, nema sumnje da se pesnička egzistencija kao takva nalazi u tmuni: to je posledica toga što se očajanje ne sprovodi, što duša neprekidno u očajanju strepi i duh svoje pravo preobraženje ne može da nađe. *Pesnički ideal je uvek neistiniti ideal*, jer je istiniti ideal uvek stvarni ideal. Kada duhu nije dozvoljeno da se uzvine u večan svet duha, to on zaostaje i raduje se slikama koje se u oblacima ogledaju. Raduje se i plače nad njihovom prolaznošću. Zato je pesnička egzistencija kao takva nesrećna egzistencija. Ona je nešto viša od prolaznostima ipak nije večnost. Pesnik vidi svoje ideale, ali mora da pobegne iz sveta da bi se njima radovao. On ne može ove idole da nosi u sebi usred životnog meteža. Ne može mirno da ide svojim putem, a da ne bude napadnut od karikature koja ga okružuje. Još manje ima on snage da ove ideale u životu ostvari... Ako, međutim, nećeš da budeš pesnik, onda za tebe nema drugog puta do ovoga koji ti ja pokazujem: o č a j a v a j !

Izaberi, dakle, očajanje. Jer je očajanje samo izvestan izbor: sumnjati se može bez izbora, ali ne i očajavati. Očajavanje je biranje. Šta se tu bira? Bira čovek samoga sebe, ali ne u svojoj neposrednosti, ne kao slučajnu ličnost, već u svojoj večnoj važnosti.

Ne može se nikad očajavati, a da se to ne zahte. Da bi se istinski očajavalo, mora se to istinski i hteti. Ako se pak hoće, onda se je istinski izvan očajanja. Ako je istinski izabrano očajanje, onda je istinski učinjen izbor očajanja: čovek je izabrao sebe u večnoj važnosti svojoj. Ličnost se tek u očajanju smiruje. Ne sa nužnošću, jer je nekada nužno ne očajavati, već sa slobodom. Tek je u tome nađeno a p s o l u t n o... Nije daleko vreme kad će se,

možda po dosta skupu cenu, saznati da polazna tačka za nalaženje apsolutnoga nije sumnja, nego očajanje.

Birajući apsolutno ja biram očajanje. U očajanju pak ja biram apsolutno. Jer sam ja sam apsolutno, ja postavljam apsolutno. Ovo mogu i drukše reći; ja biram apsolutno koje mene bira, ja postavljam apsolutno koje mene postavlja.

A šta je to što ja biram? Je li to ovo ili ono? Ne, jer ja apsolutno biram. Apsolutno pak biram upravo zato, jer sam izabrao da ne biram ovo ili ono. Ja biram apsolutno. A šta je apsolutno? To sam ja u svojoj večnoj važnosti. Kao apsolutno ja ne mogu ništa drugo izabrati do samoga sebe. Jer: izaberem li nešto drugo, onda biram nešto konačno. Dakle, ne biram apsolutno.

Ali šta znači to: moje ja? Ako odmah treba da nađem neki izraz, evo odgovora: ja je nešto najapstraktnije od svega i istovremeno najkonkretnije od svega — to je sloboda.

U očajanju, dakle, ja biram samoga sebe. Ako već očajavam, možda ću očajavati i nad samim sobom kao nad svim drugim. Ali ja nad kojim očajavam jeste konačnost kao svaka druga konačnost. Međutim ja koje biram jeste apsolutno ja ili ja u svojoj apsolutnoj važnosti. . .

— Zato očajavaj! Neka tvoja lakoumnost nikad više ne dotera dotle da kao nestalni duh, kao utvara luta ruševinama sveta koji je za tebe izgubljen. Očajavaj! Neka tvoj duh nikad više ne uzdiše u seti. Neka ti se svet ponovo javi lep, makar ga drugim očima gledao nego ranije. Neka se tvoj duh slobodno vine u slobodu.

Etičar samo sprovodi do kraja očajanje koje je viši estetičar otpočeo.

To je ili — ili, koje ljude nad anđelima uzvisuje.

Ono zašto se ja zauzimam u svome ili — ili jeste etičko. Zato još nema spomena o izbo-

ru nečeg, ni spomena o realitetu biranja, već o realitetu da se bira. *To bih želeo da te osvestim.* Do ove tačke čovek čoveku može pomoći. Ako se pak dovde dođe, onda se umanjuje značaj koji čovek za čoveka može imati. U jednom ranijem pismu ja sam primetio: biti voljen to je kao kad se biću čoveka podari harmonija koja se nikad više ne gubi. Sad kažem da biranje daruje biću čoveka neku svečanost, neko tiho dostojanstvo koje se nikad potpuno ne gubi. Ima ljudi koji to što su nekad imali prilike da licem u lice vide nekog velikog čoveka smatraju za izuzetnu vrednost. Oni nikad ne zaboravljaju ovaj utisak; on je njihovoj duši dao idealnu sliku koja oplemenjuje njihovo biće. Pa ipak ni ovaj trenutak, makoliko on bio značajan, nije ništa prema trenutku izbora. Kad se sve stiša oko čoveka, svečano kao zvezdana noć, kad je duša u celom svetu sama sa samom sobom, onda se ona ne susreće sa izvrsnim čovekom, već sa samom silom večnom. To je kao kad bi se nebo otvorilo. I čovek bira sama sebe, ili, šta više, prima samoga sebe. Tada je duša videla najuzvišenije — nešto što smrtno oko ne može videti i nešto što se nikad zaboraviti ne može. Tada prima duša viteštvo koje vavek oplemenjuje. Čovek nije postao nešto drugo nego što je bio, već on postaje — on sam. Kao što naslednik — pa bio on naslednik svih blaga ovoga sveta — ništa ne dobija do svoga punoletstva, tako ni najbogatija ličnost nije ništa pre nego što izabere samu sebe, dok je, s druge strane, najsiromašnija ličnost sve kad je izabrala samu sebe. Jer nije veliko biti ovaj ili onaj, već biti ja. A to može svako ko hoće.

Estetski izbor je potpuno neposredan i utoliko nikakav izbor, ili se gubi u raznovrsnosti. Ako, dakle, neka devojka sledi izboru svoga srca, onda ovaj izbor, makoliko uostalom lep on bio — nije u strogom smislu nikakav izbor. Jer on je potpuno neposredan. Ako čovek estetski izmeri mnoštvo životnih zadataka, onda on neće doći lako do jednog ili — ili. Jer samoodredno u izboru nije

etički naglašeno. Jer se, pošto se ne bira apsolutno, samo za trenutak bira, pa se zato u sledećem trenutku može nešto drugo izabrati.

Moje ili — ili ne znači na prvom mestu izbor između dobra i zla. To je izbor kojim se stavljamo ili ne stavljamo pod suprotnost dobra i zla. Pitanje je u tome: pod kakvim se uglom hoće da posmatra i živi celi svoj život. Ko se stavlja pod suprotnost dobra i zla, taj možda bira dobro, što se tek docnije ispostavlja. Jer nije zlo u estetskom, već u indiferenciji. *I zato se, kao što sam već rekao, izbor konstituiše etičkim. U ovom izboru, dakle, ne odlučuje se da li se hoće dobro ili zlo; bira se samo: da se hoće.* Odlučuje se o htenju. *A samim tim je već postavljena razlika između dobra i zla. Ko bira etičko, taj bira dobro, ali je dobro sasvim apstraktno.* Time je njegova egzistencija doduše postavljena, što još nipošto ne znači da birač, mada je izabrao dobro, ne može birati i zlo.

Dobro je naime dobro što ga ja hoću; inače nije to. Ono je izraz slobode. Isto tako je i sa zlom: ono jeste ukoliko ga ja hoću. Ovim nije nipošto umanjeno značenje dobra i zla, niti srozano na subjektivnu odredbu. Naprotiv: time je izrečena apsolutna važnost ove odredbe. Dobro je ono što u sebi i za sebe postoji, postavljeno od onoga što u sebi i za sebe postoji. A to je sloboda.

Čime uopšte razlikujemo dobro i zlo? Može li se ova razlika zamisliti, tojest je li ona misli pristupačna? Kad mislim, ja sam u odnosu prema onome što mislim, ali baš zbog toga i ne razlikujem između dobra i zla. Misli što hoćeš, misli najapstraktniju, misli najkonkretniju od svih kategorija, ti nikad ne misliš pod odredbom dobra i zla. Misli celu istoriju: ti misliš neizbežno kretanje ideja, ali nikad ine misliš pod odredbom dobra i zla. Ti uvek misliš relativne razlike ... Misleći ja postajem i beskonačan, ali ne apsolutan, jer ja iščekavam u apsolutnom. Tek kada samog sebe izaberem, postavljam samog sebe beskonačno apsolut-

nim, jer sam ja sam apsolutno i samo sebe sama mogu apsolutno izabrati. A ovaj apsolutni izbor mene sama jeste sloboda. Tek kada sam samog sebe izabrao, postavio sam apsolutnu razliku: naime razliku između dobra i zla.

Ovde bih potsetio na odredbu koju sam ranije dao o etičkome: etičko je to čime čovek postaje ono što postaje. Ono ne čini ličnost drukčom nego što je. Ono neće ni estetsko da uništi, već da ga rasvetli. Da bi čovek živeo etički potrebno je da bude svestan samog sebe tako prodorno da mu ne umiče nijedna :slučajnost. Ova konkrekcija ne gasi etičko, već u njemu vidi svoj zadatak, vidi ono iz čega treba da stvara i šta da uobličava. Etičko se uopšte posmatra sasvim apstraktno. Otuda pred njim potajna jeza. Etičko se posmatra kao nešto tuđe ličnosti. Otuda opiranje da mu se potpuno predamo, jer nismo sigurni kuda nas vremenom može odvesti. *Tako se neki ljudi plaše i smrti, jer imaju o njoj samo tamne i nejasne pretstave da će duša sa smrću ući u drugi poredak stvari, u kome su postojeći zakoni sasvim različiti od onih sa kojima su se u ovom svetu upoznali. Razlog strahu od smrti jeste nenaklonost ličnosti da sama sebi bude providna. Lako je, ako se hoće, uvideti besmislenost takvoga straha. Tako je i sa etičkim. Ako se čovek plaši providnosti, on će stalno dzbegavati etičko, koje upravo i ne želi ništa drugo do prozračnost.*

Etičko se određuje kao dužnost, a dužnost opet kao zbir pojedinačnih propisa, ali su ličnost i etičko međusobno tuđi. Život ličnosti je, prirodno, vrlo ružan i dosadan, te kada etičko ne bi imalo dublje veze sa ličnošću bilo bi teško braniti ga pred estetičkim. Ne sporim da ima ljudi koji ne odmiču dalje. Ali to ne zavisi od dužnosti, već od čoveka.

Prilično je čudnovato da se pri reči dužnost obično misli na neki spoljašnji odnos, iako samo izvođenje reči ukazuje na unutrašnji odnos. Jer valjda to što ja negujem, što mi spada u dužnost ne

kao slučajnoj individui, već kao mome pravom biću, stoji u najprisnijem odnosu prema meni samom. Dužnost, naime, nije nikakav spoljašnji nalog, već unutrašnji imperativ. Kada se tako shvati dužnost, onda je to znak da se ličnost sama u sebi orijentisala. Za ovog čoveka dužnost se neće iscepkiati u niz pojedinačnih odredbi. On je takoreći odeven svojom dužnošću, jer mu je ona izraz njegovog najprisnijeg bića. Kad se je čovek, na taj način, sam u sebi orijentisao, onda se on udubio u etičko, te neće juriti bez daha za svojim dužnostima. Otuda prava etička ličnost ima u sebi mira i pouzdanosti, jer nema dužnosti van sebe nego u sebi. Ukoliko je čovek dublje etički zasnovao svoj život, utoliko će manje osećati potrebe da svakog trenutka govori o dužnosti, svakog časa da zebe da li ju je ispunio, neprestano da se savetuje sa drugima šta mu je dužnost. Pravilno upućeni etos čini individuu beskrajno sigurnom u sebe; dok nepravilno uočeni — beskrajno nesigurnom. Ja ne mogu da zamislim nesrećniju i mučniju egzistenciju nego kad čovek vidi svoju dužnost van sebe, pa se ipak stalno pašti da je izvrši.

...Tek kada je sama dužnost ono što je opšte, tek tada se može ostvariti etičko. To je tajna savesti, koju individualni život nosi u sebi: da je on istovremeno i individualno i opšte... Ko posmatra život etički ne vidi u njemu opšte. I ko etički živi, izražava u svom životu opšte. On stvara od sebe opšteg čoveka, naravno ne time što će svoju konkretnost svući, jer bi onda postao ništa, već time što će je obući i nju opštim tražiti.

Dužnost je opšte što se od mene traži. Ako, dakle, ja nisam opšte, to ne mogu ni vršiti dužnost. Dužnost je opet, s druge strane, nešto pojedinačno, nešto samo za mene, pa ipak je to dužnost, dakle nešto opšte. Ovde se javlja ličnost u svom najpunijem važenju. Niti je ona bez zakona, niti daje sama sebi ovaj zakon. Jer odredba dužnosti ostaje i dalje u snazi, dok se ličnost javlja kao jedinstvo opšteg i pojedinačnog. Etičko apeluje tre-

nutno na pojedinca da etički egzistira. Ono se ne razmeće milionima i generacijama, ne uzima čovečanstvo ukupno niti kao policija hapsi nevino čovečanstvo. *Etičko ima posla sa pojedinim čovekom i, da se dobro razumemo, sa svakim pojedinačno.*

Etičko, kao apsolutno beskrajno je važno po sebi i nije mu potrebno gizdanje da bi se bolje istaklo.

Pravo etičko nadahnuće sastoji se u htenju svim bićem svojim, ali, božanstvenom šalom uzneseno, ono nikad i ne pomišlja da li će se time ili neće nešto postići. Čim volja počne krišom pohotno da žudi za efektom ličnost postaje nemoralna... Jedna odista velika etička ličnost ovako bi ispunila svoj život: ona bi se svom snagom razvila, verovatno bi pritom ogromno dejstvo spolja imala, ali se to nje ne bi ticalo, jer zna da ono što je spoljašnje nije u njenoj vlasti i zato i ne znači ništa — ni pro ni c o n t r a.

Otuda ako je etička individua svršila svoj zadatak, dobar boj bojevala, onda je postigla da postane pojedinačna ličnost, to će reći: postala je individualni i istovremeno opšti čovek. Biti pojedinačan čovek nije, po sebi i za sebe, ništa veliko, jer tu se čovek izjednačuje sa svakom stvari u prirodi. Ali to biti tako da je on u isto vreme i opšti čovek, to je odista prava životna veština.

Ličnost nema, dakle, e t i č k o izvan sebe nego u sebi; iz ove dubine izbija ono. To naravno važi, kao što je rečeno, onda, ako se apstraktnom i praznom bukom ne uništi, već se usvoji ono što je konkretno.

Kad posmatram život, posmatram ga u njegovoj lepoti... Meni za to nije potrebno da lutam po svetu, ili da cunjam po ulicama ... Dospem li kad, stanem na prozor i posmatram ljude. Tako vidim svakog čoveka u njegovoj lepoti. Ja ga vidim u njegovoj lepoti pa makako on neznan i malen bio, jer ga vidim kao pojedinačnog čoveka koji je istovremeno i opšti čovek. Vidim ga kao onoga koji ima

svoj konkretni životni zadatak. On ne postoji drugoga radi i kad je najbedniji najamnik. On ima svoju teleologiju u samom sebi, on izvršuje svoj zadatak: on će pobediti, ja to vidim. Jer hrabar čovek ne vidi utvare, već pobedonosne junake; kukavica ne vidi junake, već samo utvare. Ubeden sam: on mora pobediti. Zato je njegova borba lepa... Kroz ovu veru vidim lepotu života. A ova lepota koju ja vidim nema ničega bolnog i setnog što je nerazlučno vezano za lepotu prirode i umetnosti, nerazdvojno čak od večne mladosti grčkih bogova.

Kad smo život skroz proplovili, on treba da nam pokaže da li imamo hrabrosti da shvatimo da je život ponavljanje. I da li smo raspoloženi da se radujemo tom ponavljanju... Šta bi, doista, bio život bez takvog ponavljanja? Ko bi mogao poželeti da bude tabla na kojoj vreme uvek nova slova piše? Ko bi mogao želeti da ga pokreće sve što je prolazno, novo, kojim se duša uvek samo svojim mekuštvom naslađuje?

Ko hoće samo da se nada, taj je kukavica, a ko hoće ponavljanje, taj je pravi čovek. I ukoliko je on to sebi temeljnije umeo da objasni, utoliko je dublji čovek.

RELIGIOZNO

Među mnogim dobrima ima samo jedno koje je najveće, koje se ne može svojim odnosom prema drugim odrediti pošto je najveće, mada željnik nema o njemu određenu pretstavu, jer je najveće. Najveće kao Nepoznato. Ovo je blago Bog. Ostala dobra imaju imena i oznake, ali gde duša najdublje diše, gde se, kako izgleda, ovo Nepoznato pokazuje, tu je — divljenje. I ovo divljenje je smisao neposrednosti za Boga i početak svakog dubljeg razumevanja. Iskanje željnika je slepo ne toliko u pogledu predmeta, jer ovaj je Nepoznato, koliko u pogledu približenja ili udaljenja od njega. Izraz divljenja je obožavanje. Divljenje je dvoznačno duševno stanje, koje u sebi skriva strah i blaženstvo. Zato je obožavanje istovremeno smešano iz straha i divljenja. Čak i najprečišćenija i najumnija služba Božja jeste: blaženstvo u strahu i trepetu, uzdanje u životnoj opasnosti, prostosrdačnost u svetu o grehu. Čak najprečišćenija i najumnija služba Božja ima lomljivost divljenja. Veličinu odnosa prema Bogu ne određuje neposredna veličina ni snage ni mudrosti, ni dela: najmoćniji je u dubokoj nemoći, vernik uzdiše iz najdublje nužde, najsilniji je onaj koji istinito skrsti ruke.

Moliti se ne znači čuti govor samog sebe, već znači: ćutati, produžiti sa ćutanjem i čekati dok Bog usliši molitvenika.

Između Boga i čoveka postoji beskrajna, ponorna kvalitativna razlika.

To znači, ili to je izraz za to, da čovek baš ništa ne može. Bog sve daje. On je taj koji čoveku, u prvom redu, i veru daje.

To je blagodat. Ovde je početak celokupnog hrišćanstva.

Dok je estetska egzistencija pretežno uživanje, etička je egzistencija pretežno borba i pobeda. Religiozna egzistencija jeste stradanje. I to ne kao prolazni trenutak, već kao stalno praćenje.

U stradanju počinje religiozno da diše.

Značenje religioznog stradanja jeste biti mrtav za neposrednost.

Razlog je ovog stradanja u tome, što se ličnost u neposrednosti upravo apsolutno odnosi prema relativnim svrhama. Njegovo je značenje u obrtanju odnosa: biti mrtav za neposrednost. Ili, egzistencijalno rečeno: ličnost ne može ništa, ona je pred Bogom ništa. Ovde se odnos prema Bogu opet na negativnome zapaža. Samouništenje je bitni oblik za odnos prema Bogu.

Zato je patnja početak, a trepet — bdenje patnje. Ukoliko je patnja dublja, utoliko se čovek većim ništavilom oseća. Čak manje nego ništa. A to je baš stoga što je patnik tražilac, koji je počeo da saznaje o Bogu. Uvek je govoreno, pa čak i u neznačajstvu, da bogovi ono što je najuzvišenije ne prodaju zabadava, da je božanska zavist, kojom je božanstvo učvrstilo sebi cenu, postavila uslove odnosa. Kako onda ovo: kao pojedinac Boga opaziti, ne bi imalo svoju cenu. A ova je cena zahtev da čovek bude grešnik. Pa ipak to nije, ako tako smem reći, neka učtivost koju čovek ukazuje Bogu: da njegovo sveto prisustvo potlačuje pojedinca do grešnika. Ne, pojedinac je već to bio, a toga je postao svečan tek njegovim prisustvom.

Ukoliko je dublja patnja, utoliko se dublje pojima moć greha. A najveći izraz za najveću patnju bio bi, izgleda, ako bi se neko osećao najvećim grešnikom.

U religioznoj sferi pozitivno se na negativnome raspoznaje. Odnos prema večnom blaženstvu raspoznaje se na patnji. Negativni je izraz odlučno jači: odnos se uočava na totalitetu svesti o grehu.'.. Svest o grehu jeste presudni izraz za egzistencijalni patos prema večnom blaženstvu.

Blaženstvo vere je, naprotiv, u tome što je Bog ljubav. To još ne znači da vera razume kako je to odluka Božja o izvesnom čoveku — ljubav. U ovome baš i jeste sukob, paradoks vere: verovati, a to ne razumeti. A kad sukob vere otpočne, kad se sumnje probude, ili kad „sumnja sa mnogim divljim mislima na veru kidiše", onda se javlja krivica o grehu kao poslednja odbrana, kao poslednje pojačanje. Trebalo bi verovati da je ta svest — neprijateljska snaga. Ali ne, ona baš hoće da pomogne veri, da time pomogne verniku što će ga poučiti da ne sumnja u Boga, već u sebe samoga. Mesto lažljivog razmišljanja sumnje — što je upravo najopasnija izmišljotina sumnje — grmi svest o grehu svoje „stoj!" i povraća spasenju veru, spasenju time što se nije pojavio spor o tome da je Bog ljubav. Jer kao što Sveto Pismo kaže da je Bog sve potčinio grehu da bi svaka usta zapušio, tako i ova smerna i spasonosna misao zapušuje sumnjama usta. Kad hiljadu pitanja sumnje navale na veru i stvore privid kao da Bog ne može da odgovori, tada svest o grehu uči vernika, da je to on sam koji mi na jedno od hiljadu ne može odgovoriti: dakle je Bog ljubav. Ne shvatiš li silinu ovog zaključka, shvatiće je vera. Shvatiće da je uobraženje: moći sumnju do kraja domisliti, ali da je blaženo što je sumnja onemogućena.

Ako čovek u odnosu prema Bogu uvek grešan strada, onda je svakoga časa, pa ma šta se desilo, sigurno da je Bog ljubav. Ili bolje: onda je svakoga časa sprečen pad u sumnju, jer svest o krivici privlači pažnju na sebe.

Ono što pretstava o Bogu ili o njegovom večnom blaženstvu treba da učini kod čoveka jeste, da on preobrazi svoju egzistenciju u datom smeru. Umi-

ranje za neposrednost jeste taj preobražaj. To se zbiva polako, dok se čovek najzad ne oseti uhvaćen u apsolutnoj pretstavi o Bogu. Jer apsolutna pretstava o Bogu ne znači: imati apsolutnu pretstavu *en passant*, već: imati apsolutnu pretstavu svakoga trenutka. To je ukidanje neposrednosti i smrtna presuda uništenju. Kao kad ptica, koja je bezbrižno letela, bude uhvaćena, kao kad se riba, koja je bezbrižno prosecala vodu i pouzdano krmanila kroz čarobnu zemlju morskoga tla, nađe van svoga elementa na zemlji: tako je vernik uhvaćen. Jer apsolutnost nije, na tako prost i lak način, element konačnoga bića. I kao bolesnik koji se ne može maknuti, jer ga sve boli, a kao što, opet, bolesnik dok je živ ne može da se ne kreće ma da ga sve boli: tako vernik leži vezan za konačnost sa svojom apsolutnom pretstavom o Bogu, o ništavnosti čoveka. I nije ptica u kavezu, i nije riba na obali, i nije bolesnik na bolesničkoj postelji, i nije sužanj u najtešnjoj tamnici tako uhvaćen kao onaj koji je uhvaćen pretstavom o Bogu. Jer kao Bog, tako je zamamna pretstava o Bogu svud i svakad. Da, kako mora biti užasno za onoga koga smatraju za mrtva kad on, još živ i treznih čula, čuje šta prisutni o njemu govore, a on ne može ničim izraziti da je još živ: tako je i stradanje zbog uništenja za vernika kad on u svojoj ništavnosti apsolutnu pretstavu ima, ali nema odnosne međusobnosti. Ako se dogodila pesnička istina da je jedan veliki i opširan plan, naranisan u srcu čovekovom i tu čvrsto držan, razbio lomljivi sasud, ako se dogodilo da je neka devojka zbog toga što je, ljubljena obožavaocem, presvisla od sreće: onda nije čudo što je Jevrejin verovao da jedan cigli pogled Boga znači smrt, a neznabožac — da je odnos prema Bogu vesnik bezumlja.

Kad hrišćanstvo zahteva da ljubimo svoga neprijatelja, onda se u izvesnom smislu može reći da ovaj zahtev ima svoj opravdani razlog, jer Bog hoće da ga ljubimo, pošto je Bog, ljudski govoreno, najužasniji neprijatelj čovekov, smrtni neprijatelj nje-

gov: ta on hoće da ti stradaš, da umreš. On mrzi baš ono u čemu se život prirodno sadrži, o šta si ti svom svojom životnom radošću obisnuo.

Ljudi koji nikako ne stupaju u vezu sa Bogom, uživaju — kakva ironija! — tu sreću, da ih Bog u svome životu nikako ne muči. Ne, on ljubi samo one koji sa njim stupaju u vezu, čiji on, ljudski govoreno, smrtni neprijatelj mora da se nazove — ali iz ljubavi.

On je tvoj smrtni neprijatelj. On, ljubav, hoće iz ljubavi prema tebi da ga ti ljubiš; to znači da ti moraš umreti, izumreti. Inače ga ne možeš ljubiti.

Tako on, svuda prisutan i sveznajuć kao što je, pazi na tebe, prozire i najneznatnije što se u tebi zbiva, — prozire on, tvoj smrtni neprijatelj! Čuvaj se da nešto želiš, čuvaj se da se nečega plašiš! Jer ono što želiš neće se ispuniti, već mnogo pre suprotno. I ono čega se plašiš, snaći će te. Ukoliko ga se više plašiš, utoliko će te pre snaći. Jer on te ljubi i hoće da ga ljubiš, i jedno i drugo iz ljubavi. Ali čim nešto želiš ili se nečega plašiš, onda ne misliš na njega. Ili: ako ga dovedeš u vezu sa svojom željom ili svojim strahom, onda ne misliš na njega po sebi i za sebe; to jest, ti ga ne ljubiš. A on hoće da bude ljubljen, hoće to iz ljubavi.

Onome ko ljubi Boga nisu potrebne nikakve suze, nikakvo divljenje. On u ljubavi zaboravlja na stradanje. On to tako potpuno zaboravlja, da docnije ne bi ni najmanje slutio o svom bolu kad se Bog toga ne bi sećao. Jer Bog vidi skriveno, i zna nevolju, i broji suze, i ništa ne zaboravlja.

Beskrajna rezignacija poslednji je stadijum koji prethodi veri tako da svaki onaj koji nije učinio ovaj pokret nema vere. Jer sam ja tek u krajnjoj rezignaciji sam sebi jasan u svom večnom važenju. Tek onda može biti reči o tome da se snagom vere osvoji egzistencija.

Vera ne pripada rezignaciji, jer u rezignaciji dobijam svoju večnu svest... U rezignaciju ne spada vera. No da bih za dlaku više dobio, nego što je moja večna svest, za to je potrebna vera. U tome

je paradoks. Često se zamenjuju kretanja. Kažu da je vera potrebna da bi se sve napustilo. Čuje se i nešto čudnovatije: čuje se kako se čovek žali da je izgubio veru. Ako se pogleda na skali gde je ovaj čovek, primećuje se da je on dospao do tačke odakle treba da se učini beskonačno kretanje rezignacije. Rezignacijom se odričem svega. Ovo kretanje vršim iz samog sebe. Ako ga ne učinim, to stoga što sam kukavica, mekušac, bez oduševljenja i što ne osećam značaj visokoga dostojanstva, da je svaki čovek upućen da bude svoj cenzor, što je mnogo otmenije nego biti generalni cenzor cele rimske republike. Ovo kretanje činim iz samog sebe, i ono što time dobijem, to sam ja sam u svome večnom važenju, u potpunom sporazumu sa svojom ljubavi prema večnom biću. Verom se ja ničega ne odričem. Verom, naprotiv, dobijam sve, baš u smislu onom, po kome će onaj koji ima vere koliko gorušično zrno gore premeštati. Valja imati čiste ljudske hrabrosti da se sve privremeno napusti da bi se večnost dobila, a kad je dobijem ne mogu se je vavek odreći. To je protivrečnost u sebi, ali valja imati paradoksnu i smirenu hrabrost: dokopati se preko apsurdnog a celokupne vremenosti. To je hrabrost vere. Verom Avram nije izgubio Isaka, već ga je verom dobio. Blagodareći rezignaciji onaj bi bogati mladić sve razdao. Da je, međutim, tako učinio, vitez vere bi mu rekao: ako uzveruješ, vratiće ti se pomoću apsurdnog a svaka para. Prema ovoj reči nije, svakako, mogao biti ravnodušan nekadašnji bogati mladić: sa njegovom bi rezignacijom zlo stajalo da je razdelio svoju imovinu zbog toga što mu je dodijala.

Oko vremenosti, prolaznosti sve se okreće. Ja mogu svojom vlastitom snagom svega da se lišim i onda mira i pokoja u bolu naći. Ja se sa svime pomiriti mogu. Čak i kad bi onaj strašni demon, užasniji od kostura smrti koji zastrašuje ljude, čak kada bi mi bezumlje pokazalo luđačku košulju i ja. preko njegovog izraza lica, shvatio da je meni valja obući. Ja svoju dušu još mogu spasti ako mi je više

do toga stola da, mesto zemaljske sreće, ljubav ,prema Bogu u meni pobeđi. U ovom poslednjem trenutku čovek može još uvek da sabere svu svoju dušu u jednom jedinom pogledu na nebo, od kojega svako dobro dolazi. I ovaj će pogled biti razumljiv za njega i za onoga od koga traži da ostane veran ,svojoj ljubavi. Onda neka mirno obuče košulju. Čija **duša** nema ovu romantiku, taj je prodao svoju dušu, **pa** ma on za to dobio čitavo carstvo ili bedne srebrnjake. Lično svojom snagom ja ne mogu da dobijem ,ni najmanje od onoga što pripada prolaznosti, jer mi je snaga stalno potrebna za odricanje. Ja vlastitom snagom mogu da ostavim princezu, i neću se uzmrgoditi, već naći radosti, mira i pokoja u svome bolu, ali je svojom snagom neću moći ponovo dobiti, jer mi je baš ta snaga za odricanje potrebna. Ali ćeš je verom — tako kaže onaj divni sudija — dobiti pomoću a p s u r d n o g a .

Ljubav ima svoje sveštenike u pesnicima. Kad i kad čuje se glas koji ume neobično ljubav da veliča, ali se o veri ni reči ne čuje. Ko govori u počast **ovoj** strasti? Filosofija prolazi bez osvrta. Teologija sedi nafrakana na prozoru, obleće oko naklonosti filosofije, nudi joj na prodaju svoju lepotu. Teško je, vele, Hegela razumeti, ali Avrama razumeti, to je sitnica. Ja sam, međutim, upotrebio mnogo vremena za razumevanje Hegelove filosofije i verujem da sam je unekoliko razumeo. Ako ga uprkos uložena truda na nekim mestima nisam shvatio, prilično sam drzak da pretpostavim, da ni on sam sebi nije bio dovoljno jasan. Sve to ja činim lako, neusiljeno, moja glava ne pati od toga. Naprotiv, kad treba da razmišljam o Avramu, ja sam kao ubijen. Stalno mi je pred očima ogromni paradoks koji ispunjuje Avramov život. Moja misao, uprkos sve svoje strasti, ne može tu da proдре. Ne mičem ni za dlaku dalje. Naprežem svaki mišić da dođem cilju. U tom trenutku postajem nemoćan.

Kad bi čovek bio u stanju da svu sadržinu vere prelije u oblik pojma: ni onda ne bi značilo da je

razumeo veru, razumeo kako on u nju ili kako ona u njega ulazi.

Ne! Niko ko je bio veliki u svetu neće biti zaboravljen. Ali svako ko je bio veliki na svoj način i svaki prema veličini onoga što je voleo. Jer ko je sebe voleo postao je veliki kroz samoga sebe, a ko je druge ljude voleo postao je veliki svojom predanošću, ali ko je Boga voleo postao je veći od svih. Niko neće biti zaboravljen, ali je svako postao veliki u srazmeri svoje n a d e. Neko je postao veliki u očekivanju onoga što je moguće, a drugi očekivanjem v e č n o g a, ali najveći je postao onaj koji je nemoguće očekivao. Nikoga neće zaboraviti, ali je svako bio veliki prema veličini onoga čime se je borio. Jer ko se borio sa svetom postao je veliki time što je svet pobedio. Ko se sa sobom borio postao je veliki, jer je sebe savladao. No ko se sa Bogom rva o postao je veći od svih. Čovek protiv čoveka, jed a

borba u svetu, ali ko se sa Bogom rva o postao je veći od svih. Takva je bila borba na zemlji: jedan je sve savladao svojom moći, a drugi savladao Boga svojom nemoći. Jedan se pouzdao u sebe i dobio sve, drugi je, uveren u svoju snagu, žrtvovao sve, a ko je poverovao u Boga bio je veći od svih. Jedan je bio veliki svojom snagom, a drugi svojom mudrošću, jedan je bio veliki svojom nadom, a drugi svojom ljubavlju, ali je Avram bio veći od svih, — veliki svojom nemoći, veliki svojom mudrošću čija je tajna glupost, veliki svojom nadom čiji je oblik ludilo, veliki svojom ljubavlju koja znači mržnju prema samom sebi.

Sa verom je otišao Avram iz zemlje otaca i postao tuđinac u zemlji obećanja. J e d n o je ostavio, a j e d n o sobom poneo: ostavio je zemaljski razum, a veru poneo. Inače se ne bi otselio, već bi pomislio: pa to je bezumlje! Verom je postao tuđinac u obećanoj zemlji. Tu nije bilo ničeg što bi ga na sve milo i drago potsećalo, već je sve novo i novo navodilo dušu njegovu na tužnu čežnju. Pa ipak je on bio Božji izabranik koji je Gospodu

omileo. Vaistinu, da je on bio proklet, odbačen od milosti Božje, onda bi on to bolje shvatio. Zato je to bilo kao neko ismevanje njega i njegove vere. .Bilo je tada na svetu čoveka koji je živeo prognan iz svoje otadžbine koju je voleo. On nije zaboravljen niti njegove tužbalice kad je sa tugom tražio i našao izgubljeno. Od Avrama nema nijedne tužbalice. Čovečno je tugovati, čovečno plakati sa rasplakanima, ali je veće od ovoga verovati, blaženije vernika pogledati.

Sa verom je primio Avram obećanje da će u njegovom semenu biti blagosloveni svi narodi. Vreme je odmicalo, mogućnost bila tu: Avram je verovao. Tada je bilo nekoga na zemlji koji je takođe živeo u iščekivanju. Vreme je odmicalo, dan bio na izmaku. On nije bio toliko bedan da napusti svoju nadu. Zato i neće biti zaboravljen. On je tugovao i nije ga tuga izneverila: kao što je život to bio učinio, učinila je i ona sve što je za njega mogla učiniti. U sladosti tuge imao je on svoju izneverenu nadu. Čovečno je tugovati, čovečno je tugovati sa tužnima, ali je veće od toga verovati, blaženije vernika pogledati. Od Avrama nemamo nijednu jadicovku. On nije tužno brojao dane kojima je vreme odmicalo. On nije posmatrao Saru podozrivim pogledima da ne stari. Nije zadržavao tok sunca da Sara ne ostari, a sa njom i očekivanje njegovo. On nije Sare radi pevao svoju tužnu pesmu. Avram je postao star, a Sara — poruga u zemlji. Pa ipak je on bio Božji izabranik i naslednik obećanja da će ,u njemu svi narodi biti blagosloveni. Onda bolje •da nije bio Božji izabranik? Šta znači to biti Božji izabranik? Je li to da se u mladosti ne ispune snovi mladosti, da bi se to dogodilo u starosti sa velikom tegobom? Avram je ipak verovao i čvrsto se obećanja držao. Da se Avram kolebao, on bi obećanje napustio. On bi Bogu rekao: „Možda ipak nije tvoja volja da se ono ostvari, a to je, eto, moja jedina želja, moje blaženstvo. Duša je moja iskrena, ja nemam potajne mržnje što je nisi ispunio". On ne bi bio zaboravljen. Ponekoga bi svojim primerom i

spasao. Ali ne bi postao otac vere. Jer je nešto veliko napustiti svoju želju, ali još veće: čvrsto se je držati pošto je napuštena. Nešto je veliko večnosti se domognuti, ali još veće prolaznoga se čvrsto držati pošto je napušteno.

U tom se ispuni vreme. Da Avram nije verovao možda bi Sara presvisla od tuge, a Avram, otupeo od jada, ne bi ispunjenje razumeo, već bi ga dočekao sa osmehom kao san mladosti. Ali je Avram verovao. Za to je bio mlad. Jer ko se uvek najboljem nada, taj ostari, život ga izneveri. Ko je spreman na najgore, taj na vreme ostari. A ko veruje, taj je večito mlad, ostaje u večitoj mladosti. U tome je vrednost ove pripovetke! Jer je Sara, iako mnogo stara, dovoljno bila mlada da zaželi materinsku radost, a Avram, mada osedeo, dosta mlad za želju da postane otac... Spolja posmatrano, čudo je u tome što se očekivanje ispunilo. U dubljem smislu čudo se sastoji u veri da su Avram i Sara bili dovoljno mladi da žele, da je vera održala njihovu želju, a time i njihovu mladost. On je primio ispunjenje obećanja, primio ga sa verom. I ono se ispunilo po obećanju i po veri. Jer je Mojsije, doduše, udario štapom po steni, ali vere nije imao.

Onda nastade radost u domu Avramovu kada je Sara stajala kao nevesta na zlatni dan venčanja.

Pri tom ipak nije ostalo. Još jedno je iskušenje čekalo Avrama. On se borio sa onom podmuklom silom koja se svemu domišlja, sa onim budnim neprijateljem koji nikad ne spava, sa onim starim čovekom koji sve nadživljuje. On se sve vreme borio i veru sačuvao. No odjednom se sva strahota borbe u jednom jedinom trenutku zgusnula. „Posle toga htede Bog okušati Avrama... i reče mu Bog: Uzmi sada sina svoga, jedinca svoga miloga, Isaka, pa idi u Zemlju Moriju i spali ga na žrtvu tamo na brdu gde ću ti kazati”.

Tako je sve bilo uzalud, užasnije nego da se nikad nije dogodilo! Tako se, dakle, Gospod potsmevao Avramu! Na čudan način omogućio je ono što je besmisleno, pa sad hoće opet da ga vidi uni-

stana. I to je bila ludost, ali se Avram tome ne nasmeja kao Sara kad joj je javljeno obećanje,. Sve je bilo proigrano. Sedamdeset godina večnog iščekivanja, kratkotrajna radost u ispunjenju vere. Ko to uzima starcu štap iz ruku, ko to traži da ga on sam izlomi! Ko to na sede vlasi čoveka navlači bezutešnost, ko traži da on to sam čini! Zar nema milosti za časnu starinu, nema milosti za nevino dete! Pa ipak je Avram bio izabranik Božji, a Bog onaj koji je iskušenje poslao! Sad je trebalo sve proigrati! Divno sećanje naroda, obećanje u semenu Avrama — sve je to bilo samo jedna dosetka, Gospodova trenutna misao, koja je sad imala da zбриše Avrama. Ono besćenblago, staro kao i vera u srcu Avrama, mnogo starije od Isaka, plod Avramova života, osvećeno molitvama, sazrelo u borbi, blagoslov Avramovih usana, — ovaj mu je plod trebalo u nevreme otrgnuti i beznačajnim ga učiniti. Jer kakav bi on smisao imao ako se Isak žrtvuje! Taj bolni, pa ipak tako blaženi čas kad je trebalo da se Avram rastane od svega što mu je mило bilo, kad je trebalo još jednom da podigne svoju čestitu glavu, kada je njegovo lice trebalo da zasija kao lice Gospoda, kada je trebalo da sabere svu svoju dušu u blagoslovu, blagoslovu tako snažnom da Isak bude blagosloven za sva vremena — taj bolni čas nije trebalo da dođe! Možda je Avram imao da se rastane od sina, ali tako da on sam ostane. Smrt je imala da ih rastavi, ali tako da Isak bude njena žrtva. Ovaj starac nije mogao radosno na samrti da stavi blagosiljajući svoju ruku na Isaka, već, sit života, nasilno na njega da podigne ruku. I to je bio Bog koji ga je kušao! Zaista, avaj! Avaj vesniku koji bi sa takvom veću došao Avramu! Ko bi se usudio da bude tako tužni vesnik! Ali to je bio Bog koji je Avrama kušao.

No Avram je verovao, verovao u ovaj život. Da je njegova vera bila upravljena na onaj život, onda bi on sve lakše odbacio i pohitao svetu kome nije pripadao. Ali vera Avramova nije bila takva, ako uopšte takve ima. Jer upravo to i nije vera, već

najtananija mogućnost vere, koja na krajnjem vidiku sluti svoj predmet, od njega ipak ogromnom provalijom rastavljena, provalijom u kojoj očajanje svoje kolo igra. Avram je, međutim, verovao baš u ovaj život: da u ovoj zemlji ostari, poštovan od naroda, blagosloven u plemenu, nezaboravljen u Isaku, najmilijem svom u životu, koga je obasuo takvom ljubavi za koju je malo reći da je njome ispunio verno svoju očinsku ljubav da sina voli, kao što u javljanju glasi: sina svojega miloga. Jakov je imao dvanaest sinova i jednoga koga je voleo. Avram je imao samo jednoga koga je voleo.

No Avram je verovao i nije sumnjao. Verovao je u *b e s m i s l e n o*. Da je Avram sumnjao — tada bi on učinio nešto, nešto veliko i divno. Jer šta bi Avram mogao nešto drugo do veliko i divno da učini! On bi izišao na brdo Moriju, nasekao drva za vatru, zapalio lomaču, uzeo nož i — zavapio Bogu: „Ne ismej ovu žrtvu! To nije najbolje što imam, znam ja to dobro. Jer šta je starac jedan prema detetu obećanja? Pa ipak je najbolje što ti mogu dati. Ne daj nikada da Isak sazna da bi se nepomučeno mogao svojoj mladosti radovati". Onda bi nož u svoje rođene grudi zario. Svet bi ga obožavao i nikad ne bi njegovo ime zaboravio. Ali jedno je biti obožavan, a drugo postati zvezda vodilja koja zastrašene spašava.

No Avram je verovao. On nije molio za sebe da obrlati Gospoda. Samo onda, kada je pravedna kazna postigla Sodom i Gomor, obratio se Avram svojim molbama.

Mi čitamo u onoj svetoj knjizi: „I htede Bog okušati Avrama, pa mu reče: Avrame, gde si? A on odgovori: evo me!" Ti, na koga se obraćam, da li je takav slučaj s tobom? Zar ti, kada bi video u daljini približavanje teških udesa, ne bi rekao brdima: sakrite me, a brežuljcima: srušite se na mene? Zar se tvoja noga ne bi tromo micala putem kao da želi povratak starome tragu? Da li bi ti, kada bi bio pozvan, odgovorio, ili ne bi odgovorio? Možda tiho, šapatom? Ne tako Avram! Radosno,

prostodušno, poverljivo, glasno odgovorio je: evo me! Dalje čitamo: „i sutradan rano ustade Avram“. Kao da je išao na neku gozbu, tako je hitao. I već je rano ujutru bio na ugovorenom mestu na brdu Moriji. On ne reče ništa Sari, ništa Eleazaru. Ko bi ga i mogao razumeti? Zar mu nije iskušenje svojim bićem zavet ćutanja narušilo? „On nacepa drva za vatru, sveza Isaka, zapali lomaču i istrže nož“. **Slušaoci** moji! Bilo je nesumnjivo roditelja koji je izgubio svoje dete, ali to je bio Bog, neizmenljiva i nepronicljiva volja Svemogućega, čija ga je ruka uzela. Ne tako kod Avrama. Njemu je pretstojalo teško iskušenje. Isakova sudbina bila je u Avramovoj ruci, ruci sa nožem. I tako je stojao on, starac, sa jednom jedinom nadom. No on nije sumnjao, nije se plašljivo osvrtao levo i desno, nije izazivao nebo svojim molitvama. On je znao da je to bio svemogućí Bog koji ga je kušao, znao da je to bila najteža žrtva koja se od njega mogla zahtevati, ali on je još znao da nijedna žrtva nije teška kad je Bog traži — i on je potegao nož.

Ko je ojačao Avramovu ruku, ko mu zadržao podignutu desnicu da nemoćno klone? Ko ovo pogleda slediće se. Ko je ojačao Avramovu dušu da se ne smrkne pred njegovim očima tako da ne vidi ni Isaka ni ovna? Ko ovo pogleda oslepeće. Pa ipak je možda retko naći koga koji je i uzet i slep, a još rede nekoga koji bi dostojno ispričao šta se zbililo. Mi svi znamo: to je bilo samo kušanje.

Da je Avram posumnjao, kad je bio na brdu Moriji, da se obazreo na sve strane za savet, da je, pre no što je izvadio nož, slučajno ugledao ovna, da mu je Bog dozvolio da njega prinese na žrtvu mesto Isaka, — onda bi se on vratio kući, sve bi išlo po starom, on bi imao Saru, zadržao bi Isaka. Pa opet, sve bi bilo izmenjeno!

Jer bi njegov povratak bio bekstvo, njegovo spasenje slučaj, njegova nagrada posramljenje, njegova budućnost možda propast. Jer onda ne bi bio ni svedok vere, ni svedok Božje blagodati, već svedok toga kako je teško ići na brdo Moriju. Čak ni

onda ne bi Avram bio zaboravljen, a ni brdo Morija. O brdu se ne bi govorilo kao o Araratu na kome se kovčeg zaustavio, već bi se pominjalo kao užas, pošto je tu Avram posumnjao.

Ako vera ne može volju za ubistvom svoga sina da učini svetim činom, onda neka se sudi o Avramu kao o svakom drugom čoveku. Ako neko nema hrabrosti da do kraja domisli svoju misao, da, naime, kaže da je Avram ubica, onda je bolje da stekne ovu hrabrost nego da gubi vreme u nezaslužanim pohvalama. Etički izraz za ono što je Avram učinio jeste da je Isaka hteo ubiti, religiozni — da ga je hteo žrtvovati.

Etičko je opšte, i, kao takvo, opet božansko. Otuda imamo pravo reći da je svaka dužnost u osnovu svaka dužnost prema Bogu. Ako se pak ne može više reći, onda se istovremeno kaže da ja upravo nemam dužnosti prema Bogu. Dužnost postaje dužnošću time što se na Boga odnosi, ali samom dužnošću ne stupam u odnos prema Bogu. Takva je dužnost ljubavi prema bližnjem. Ona je dužnost zbog toga što se na Boga odnosi, ali u dužnosti samoj ja ne stupam u odnos prema Bogu, već prema bližnjem koga ljubim. Kažem li ja tada, u vezi sa ovim, da ja Boga ljubim, onda je to ustvari samo praznoslovlje. Praznoslovlje ukoliko se ovde misli na „Boga“ u jednom sasvim apstraktnom smislu kao na božansko, tojest kao na opšte, tojest na dužnost. Sva se, dakle, egzistencija ljudskoga roda potpuno zatvoreno zaobljuje u samoj sebi, a etičko je istovremeno ono što ograničuje i što ispunjuje. Bog postaje nevidljiva, beskrajno mala tačka, nemoćna misao: njegova je moć samo u etičkoj, koje ispunjuje egzistenciju.

I tako smo dospeli kod paradoksa. Ili pojedinac može kao pojedinac da stoji u apsolutnom odnosu prema apsolutnome, i onda etičko nije [najviše, ili je Avram izgubljen: on nije ni tragični heroj ni estetski heroj.

Paradoks je vere, dakle, u tome da pojedinac više stoji od opštega, da pojedinac — da pot-

setim na jednu sada redu religioznu razliku — određuje svoj odnos prema opštem svojim odnosom prema apsolutnome, a ne svoj odnos prema apsolutnome svojim odnosom prema opštem. Paradoks se može i ovako izraziti: ima apsolutne dužnosti prema Bogu. Jer u ovom odnosu dužnosti odnosi se pojedinac kao pojedinac apsolutno prema apsolutnome. Ako se onda u vezi sa ovim kaže da je dužnost Boga ljubiti, onda se time obeležava nešto drugo od prethodnoga. Jer ako je dužnost apsolutnost, onda je etičko svedeno na jednu relaciju. Odavde još ne sledi da se ona uništava, ali ona dobija sasvim drugi izraz, paradoksnii izraz, po kome, naprimer, ljubav prema Bogu može odvesti plemića vere dotle da svojoj ljubavi prema bližnjemu da izraz, koji je etičkom izrazu dužnosti suprotan.

Ako nije tako, onda veri nema mesta u postojanju. Onda je vera napast, a Avram izgubljen, jer joj je popustio.

Ako je, pak, etičko u tolikoj meri teleološki poništeno, kako onda egzistira pojedinac u kome je poništeno? On egzistira kao pojedinac nasuprot opštemu. Da li time greši? Jer ovo je oblik greha, posmatran u ideji. Ako dete i ne greši, jer svoje egzistencije kao takve nije svesno, to je njegova egzistencija, posmatrana u ideji, ipak greh. I etičko traži samog sebe svakoga časa od njega. Ako se ospori da se ovaj oblik egzistiranja može tako shvatiti da nije greh, onda je presuda nad Avramom izrečena. Kako je, dakle, Avram egzistirao? On je verovao. Ovo je paradoks, koji on ne može nikome da objasni. Jer paradoks je u tome što se on, Avram, kao pojedinac postavlja u apsolutni odnos prema apsolutnome. Ima li on prava na to? Njegovo je pravo opet paradoksnno. Jer ako je u pravu, onda ne time što je on opšte, već što je pojedinac.

APSTRAKTNI I KONKRETNI MISLILAC

Čovek je sinteza beskonačnosti i konačnosti, prolaznog i večnog, slobode i nužnosti, kratko: sinteza.

Duh je moć koja ima saznanje o životu.

Čovek je duh. Ali šta je duh? Duh je ja.

Ja biti znači konkretno postati... Ja je u svakom trenutku, u kome jeste, u postojanju. Jer ja nije stvarno tu, već nešto što treba da postane.

Onaj ko egzistira stalno je u postojanju. Stvarno egzistentni subjektivni mislilac podražava, stalno misleći, svoju egzistenciju i preobraća sve svoje mišljenje u postajanje.

Šta je a p s t r a k t n o mišljenje? To je mišljenje kod kojega nema onoga koji misli. Ono se ne obzire ni na šta što nije misao. Samo je misao u svom vlastitom mediumu. Egzistencija nije bez misli, ali je u egzistenciji misao u tuđem mediumu.

Šta je k o n k r e t n o mišljenje? To je mišljenje kod koga postoji onaj koji misli i određeno nešto (u značenju nečeg pojedinačnog) što se misli, gde egzistencija daje egzistentnom misliocu misao, prostor i vreme.

Dok su objektivnom misliocu ravnodušni misaoni subjekt i njegova egzistencija, subjektivni mislilac interesuje se pretežno svojim sopstvenim mišljenjem — egzistira u njemu.

Zadatak je subjektivnog mislioca da sebe u egzistenciji razume... U svem svom mišljenju mora

on sa - misliti (ujedno misliti) da je on sam taj koji egzistira.

Subjekt koji ispituje, špekulira, saznaje, stara se o istini, ali ne o subjektivnoj istini, o istini usvajanja. Mislilac koji istražuje jeste i sam možda zainteresovan, ali ne beskrajno lično, sa strašću u pravcu svog ličnog blaženstva. Zainteresovan u svom odnosu prema ovoj istini.

Naučni ispitivač može neumornom revnošću da radi, može u oduševljenoj službi nauci i život-da prekрати, može spekulativni mislilac da ne štedi ni vreme ni trud: on ipak nije beskrajno lično sa strašću u pravcu svoga sopstvenoga blaženstva zainteresovan. Naprotiv, on to i neće da bude. Njegovo posmatranje hoće da je objektivno, bez interesa.

Ako se objektivno pita o istini, onda se objektivno reflektira na istinu kao na neki predmet, prema kome se saznajni subjekt odnosi. Ne reflektuje se na odnos, već na to da je ono prema čemu se odnosi istina, istinito. Ako je to prema čemu se odnosi istina, istinito, onda je subjekt u istini. Ako se subjektivno pita o istini, onda se time subjektivno reflektira na odnos ličnosti. Ako je samo kako ovoga odnosa u istini, onda je ličnost u istini, pa ma se ona tako i prema neistini odnosila.

Objektivno se naglašuje: šta se kaže; subjektivno: kako se kaže.

Strast za beskonačnošću je presudna, a ne njena sadržina. Otuda su subjektivno kako i subjektivitet — istina...

Ako je subjektivitet istina, onda odredba istine mora u sebi da sadrži i izraz za suprotnost prema objektivitetu, — uspomenu na raskrnicu. Ovaj izraz pokazuje u isto vreme i napetost osećajnosti. Evo jedne takve definicije istine: istina je objektivna neizvesnost čvrsto držana pri usvajanju strasne osećajnosti, — istina najveća ikoja postoji za egzistentnog čoveka. Onde gde put skreće (gde je to, ne može se objektivno reći, jer je baš to subjektivitet), onde ostaje objektivno znanje onakvo kakvo je. Objektivno se tada ima samo neizvesnost, ali to

baš i navija beskonačnu strast osećajnosti. A istina i jeste odvažnost da se izabere sa strašću za beskonačnošću ono što je objektivno neizvesno. Ako posmatram prirodu da bih našao Boga, onda u njoj vidim mudrost i svemoć, ali vidim u isti mah i mnogo šta drugo što me plaši i buni. Odavde je *summa summarum* objektivna neizvesnost, ali baš zato je osećajnost tako velika, jer osećajnost obuhvata objektivnu neizvesnost svom strašću za beskonačnošću. U odnosu prema izvesnom matematičkom stavu data je objektivnost, ali zato je njena istina — ravnodušna istina.

No data odredba istine je opisivanje vere. Bez rizika nema vere. Vera i jeste protivnost između beskrajne strasti i osećajnosti i objektivne neizvesnosti. Mogu li shvatiti Boga objektivno, onda ne verujem. Ali baš što to ne mogu, moram verovati. A ako hoću da se održim u veri, moram stalno motriti da čvrsto držim objektivnu neizvesnost i opet da verujem.

U stavu da je subjektivnost (osećajnost) istina sadrži se sokratska mudrost, čija je besmrtna zasluga u tome što je vodila računa o bitnom značenju egzistiranja, o tome da je saznalac — postojalac.

Uništiti načelo protivrečnosti znači u egzistenciji: biti u protivrečnosti sa samim sobom. Stav protivrečnosti ojačava jedinku u vernosti samoj sebi, tako da će ona, poput one postojane trojke o kojoj Sokrat tako lepo govori, radije sve izdržati nego postati četvorka ili čak sasvim veliki okrugli broj: radije biti malo u vernosti sebi nego u mnogoj protivrečnosti sa samim sobom.

Zadatak je ljudskoga saznanja da shvati: da ima nešto što ono ne može razumeti i šta je ovo nešto. Ljudsko saznanje je prilično zaposleno time da razumeva i, opet, da razumeva. Ako, međutim, ono uloži trud da samo sebe razume, ono mora, prosto, da prizna paradoksnost. Paradoksnost nije nikakva koncesija, već jedna kate-

gorija, — metafizički udes koji izražava odnos između egzistentnog, sazajnog duha i večne istine.

Samo istina koja duhovno naziđava, podiže, jeste istina za tebe.

Između zamišljene i stvarne radnje, između mogućnosti i stvarnosti nema po sadržini savršeno nikakve razlike; po obliku je razlika bitna.

Ako čovek živi tako da ne zna ni za jedno veće merilo života od razuma, onda je vasceli njegov život relativitet: on radi isključivo za relativne svrhe. On ne preduzima ništa dok mu razum, pomoću verovatnoće, ne objasni, korist ili štetu i ne odgovori na pitanje zašto? i čemu? Drukče je sa apsolutnim. Pri prvom pogledu osvedočava se razum da je apsolutno bezumlje. Dati ceo svoj život za stradanje i žrtvu jeste za razum bezumlje. Razum kaže: Ako treba da stradam, ako treba nešto da žrtvujem ili na meki način i samoga sebe da prinesem na žrtvu, onda moram znati kakvu korist i dobit imam od toga. Inače sam lud ako to učinim. Ako nekom čoveku kažem: odlazi u svet, u njemu ćeš ovako proći: progoniće te iz godine u godinu, a na kraju ćeš i sam život na užasan način izgubiti — onda razum odmah pita: čemu to? Nema, zaista, nikakvog cilja: a baš to posvedočava da je apsolutno tu. U tome i jeste muka za razum.

Strast prouzrokuje svaki pokret beskonačnosti; nikakva refleksija ne može pokret ostvariti. Strast je neprestani skok u egzistenciju, skok koji objašnjava pokret, dok je meditacija (ukidanje suprotnosti u većem jedinstvu) šimera, koja kod Hegela treba sve da objasni, a istovremeno je jedino što on nikada nije pokušao da objasni.

Svako se logičko mišljenje zbiva u narečju apstrakcija i *sub specie aeterni*. Egzistencijalno mišljenje sastoji se u tome, da apstrahuje teškoću zamišljanja večnoga u njegovom postajanju, na šta smo u stvari prinuđeni, jer je i onaj koji misli u postojanju.

Čisto mišljenje je fantom.

Sistem i završenost su toliko jedno i isto da sistema uopšte i nema ako nije dovršen.

Fragment jednoga sistema je *n o n s e n s*.

Logički sistem može postojati, ali nema niti će biti sistem postojanja, egzistencije.

Sistema egzistencije nema. Takav sistem, dakle, ne postoji? Nipošto! Ovo se u rečenome i ne podrazumeva. Sama je egzistencija sistem — za Boga, ali ne i za egzistentni duh. Sistem i dovršenost odgovaraju jedno drugom, dok je egzistencija upravo nešto suprotno. Apstraktno posmatranje, sistem i egzistencija ne mogu se ujedno misliti. Da bi sistematska misao mogla misliti egzistenciju) ona je mora zamisliti kao poništenu, — dakle ne kao egzistenciju.

Pre nego što se sistem zaključi, mora egzistencija biti potrta u *večnome*, ne sme da ostane nikakav egzistentni ostatak, pa čak ni takva ništica kao što je postojeći gospodin profesor koji sistem piše.

Bog ne misli, on stvara. Bog ne egzistira, on je večit. Čovek misli i egzistira, a egzistencija podvaja mišljenje i biće, drži ih međusobno spolja u sukcesiji.

Kad filosofi govore o stvarnosti, to je isto toliko varljivo kao kad kod starudara čitamo na nekoj tablici: ovde se glača rublje. Ako odemo da damo svoje rublje na glačanje, bićemo nasadeeni, jer ovde se tablica nalazi samo na — prodaju.

KRITIKA VREMENA I SAVREMENOG HRIŠĆANSTVA

Jednom kada su cene začinima u Holandiji pale, bacili su trgovci nekoliko tovara u more da bi cenu podigli. Ovo je bila oprostljiva, možda nepohodna prevara. Da li nam je nešto slično potrebno u svetu duha? ... Je li ova samoobmana potrebna našem pokolenju? Je li ovo virtuozičnost za koji je ono vaspitno? Zar ono nije dovoljno usavršeno u veštini da samo sebe obmanjuje? Zar mu, naprotiv, nije potrebna iskrena ozbiljnost koja neustrašivo i nepodmitljivo ukazuje na zadatke, poštena ozbiljnost koja sa ljubavlju omeđuje ove zadatke, koja ne plaši ljude da će u najvišem u prenatrpati, već odražava zadatak mladalačkim i lepim, pa ipak teškim i zanošljivim za ljude plemenite? — Jer samo ono što je teško oduševljava plemenite prirode. Ma šta jedno pokolenje od drugoga moglo da nauči, nijedno pokolenje ne može da nauči od drugoga ono što je stvarno čovečno. Svako pokolenje počinje, u ovom pogledu, primitivno. Ono nema drugo jači zadatak od prethodnoga pokolenja, ono i ne odmiče dalje pod pretpostavkom da prethodno pokolenje nije svoj zadatak izbeglo i samo sebe prevarilo. Ovo pravo čovečno jeste strast, kojom pokolenje i sebe samo i drugo pokolenje potpuno razume. Tako nijedno pokolenje nije naučilo od drugoga kako se voli. Nijedno pokolenje ne dospeva da otpočne s neke druge tačke do od početka. Nijedno pokolenje nema kraći zadatak od prethodnoga.

Naše je vreme prevashodno razumsko, refleksivno, bestrasno, vreme koje prolazno usplamti oduševljenjem i mudro istrajava u ravnodušnosti...

Jedno strasno pobunjeničko vreme sve će porušiti, prevrnuti. Revolucionarno, ali bestrasno i refleksno vreme stvara od razvoja snaga dijalektičku veštinu: ostaviti sve po starome, ali mu lukavstvom podmuklo poništiti značenje. Mesto u pobuni, ono vrhuni u tome da unutrašnju stvarnost odnosa raslabi do golog kretanja refleksije ...

Pojavljeni *resantiman* - znači nivelisanje. Dok strasno doba nagli napred, diže se i pada, uspravlja i obara, dotle refleksivno bestrasno doba čini obratno: ono ugušuje i sprečava — ono nivelíše. Nivelisanje je tiho, matematički apstraktno zanimanje, koje ne privlači nikakvu pažnju. Dok plahovito, trenutno oduševljenje može zlovoljno i samu nesreću da poželi u traganju za snagama egzistencije, apatiji, koja ga smenjuje, malo je ovim nemirom pomoženo. Isto kao inženjeru koji nivelíše. Ako vrhunac pobune liči na provalu vulkana, tako da se ni sopstvena reč ne može čuti, onda nivelisanje na svom vrhuncu, gde se vlastito disanje čuje, liči na grobnu tišinu nad kojom ne može ništa da se uzdigne, u koju sve nemoćno pada.

Nalet oduševljenja može da se završi porazom, ali je pobeda nivelirajućih *eo ipso* njihov poraz.

Ako treba da se ostvari nivelisanje, onda mora prvo da se stvori jedan fantom: njegov duh, ogromna apstrakcija, sveobuhvatno nešto koje je ništa, fata morgana. Ovaj fantom je publika. Samo u jednom bestrasnom, ali refleksivnom vremenu može se ovaj fantom razviti pomoću štampe, kad i ova sama postane apstrakcija. U vremenima oduševljenja, u strasno buntovnim vremenima, kada i sam narod zahte da ostvari besplodnu, opaku ideju da sve poruši i sravni sa zemljom: i onda još nema publike. Ima partija i mišljenja. U takvim vremenima štampa će uzeti karakter mnenja. A kako su ustojani profesionalci izloženi pre svega razvijanju čulne obmane, to će bestrasno, ubajaće-

no, refleksivno vreme, ako je samo i jedino štampa u stanju da slabački ulije neku vrstu života u ovu učmalost, stvoriti publiku. Publika je pravi veštak nivelisanja. Jer ako nešto približno nivelíše, to čini neko i nešto, ali publika je ogromno ništa.

Publika je sve i ništa. To je najopasnija i najništavnija sila. Može se čitavoj naciji govoriti u ime publike, pa ipak je publika manja od jednog jedinog, ma kako neznatnog, stvarnog čoveka.

Moral je karakter. Karakter je nešto urezano. More nema karaktera, pesak ga takođe nema, apstraktna razumnost isto tako ne. Jer karakter je osećajnost. Nemoral je kao energija takođe karakter. Dvosmisleno je, naprotiv, kad se nema ni jednog ni drugog. A dvosmislenost je u egzistenciji kada se kvalitativna suprotnost kvaliteta oslabi refleksijom koja razjeda. Pobuna strasti je elementarna. Razjedanje dvosmislenosti je mirniji, ali dan i noć kovani verižni zaključak. Razlikovanje između dobra i zla slabi lakomisleno, otmeno, teoretsko znanje zla, ohola mudrost koja zna da se dobro u svetu ništa ne ceni i ništa ne vredi — tako da ubrzo postaje glupost. Nikoga dobro ne nadahnjuje za veliko delo, nikoga ne užurbava zlo na nečuveni greh. Utoliko nemaju šta jedno drugome da prebace. Pa upravo se zbog ovoga utoliko više brblja, jer je dvosmislenost trajan nadražaj i mnogo govorljivija nego radost zbog dobra i odvratnost prema zlu.

Šta je to brbljanje? — To je ukidanje strasne suprotnosti između ćutanja i govorenja. Samo onaj ko ume suštinski da ćuti ume suštinski da govori. Samo onaj koji ume suštinski da ćuti ume suštinski da dela. Ćutljivost je osećajnost. Brbljanje predujmljuje suštinsko govorenje . . . Brbljivost hvata jeza od trenutka ćutanja, koji će obelodaniti prazninu. Šta je bezobličnost? — To je ukinuta strasna razlika između oblika i sadržine, koja dođuše, suprotno ludosti i gluposti, može kao sadržinu imati istinu, ali čija istinitost ne može biti suštinski istinita . . .

Šta je površnost i njena želja za reprezentacijom? — Površnost je ukinuta strasna razlika između zatvorenosti i otvorenosti. Ona je otkrivanje praznine, koja spolja, ipak, dobija preimućstvo, zbog sjajne varke, nad stvarnim' otkrivanjem koje ima specifično obeležje udubljanja, dok površnost pruža privid mnogostruke mogućnosti. A želja za reprezentacijom je samozacopanost uobraženja.

Šta je rezonovanje? — To je ukinuta strasna suprotnost između subjektivnosti i objektivnosti. Rezonovanje kao apstraktno mišljenje nije dovoljno dialektički duboko, kao mišljenje i uverenje ono nema individualne punokrvnosti. Onaj pak koji rezonuje ima, ekstenzivno, privid preimućstva. Jer mislilac obuhvata svoju nauku, čovek može imati mišljenje koje se odnosi na njegovu struku, može imati ubeđenje na osnovu izvesnoga shvatanja života, ali onaj koji rezonuje, rezonuje o svem i svaćem.

Ovo je moje uverenje: kolikogod rasula, zlosti i odvratnosti može biti u ljudima kad postanu neodgovorna i nepokajna „publika“, „gomila“ i tome slično, toliko je istinitoga, dobrog i dostojnog ljubavi kad ih učinimo jedinkama.

Postoji shvatanje o životu koje smatra da je onde istina gde je gomila; istina kao da mora imati gomilu za sobom. Ima i drugo shvatanje života po kome je svuda tamo neistina gde je gomila. Ova bi misao trenutno u krajnjoj zaoštrenosti glasila: čim bi se 'svi pojedinci, od kojih bi svaki ponaosob imao istinu, stopili u „gomilu“, odmah bi se tu pojavila i neistina (pod pretpostavkom da svetina dođe do presudnog glasačkog, bućnog i glasnog znaćaja).

Jer „gomila“ je neistina ...

Gomila — ne ova ili ona, živa ili pokojna, gomila neznatnih ili otmenih, bogataša ili siromaha itd., već gomila shvaćena kao pojam — jeste neistina, pošto gomila ili navodi na nepokajnost ili neodgovornost, ili suviše slabi odgovornost pojedinca da ona postaje sasvim nezatna stvar. Gle, tu

nije bilo ni jednog jedinog vojnika koji bi na Kaja Marija podigao ruku: to je bila istina. Ali bi samo tri-četiri žene, sa svešču ili pretstavom da su gomila, sa nadom da niko ne može sigurno reći koje to bio, ili ko je prvi otpočeo, imale za to hrabrosti! Kakva neistina! — Neistina je najpre u tome, da gomila ili čini ono što samo pojedinac u gomili čini, ili ono što u svakom slučaju svaki pojedinac čini. Jer gomila je apstraktum, koji nema ruku. Svaki pojedinac ima po pravilu dve ruke, i kad taj pojedinac dignu ruke na Kaja Marija, onda su obadve te ruke ovoga pojedinca, a ne njegovog suseda, još manje gomile, koja ruku nema.

Onda je druga neistina ta, da svetina ima hrabrosti i tamo gde najveći strašljivac među svim pojedincima nikad nije bio tako plašljiv kao što je to uvek gomila. Jer svaki pojedinac koji beži u gomilu . . . dodaje svoj deo kukavičluka kukavičluku koji se „gomila” zove.

Uzmi za primer najuzvišenije, misli na Hrista i sav ljudski rod, sve ljude koji su rođeni i koji će ikada biti rođeni. Situacija upojedinačenja je ova: kao pojedinac, u osamljenoj okolini samo sa njim, Hristom, kao pojedinac pristupiti njemu i pljunuti ga: čovek koji bi za to imao hrabrosti niti se je rodio, niti će se roditi. To je istina! Ali kad su postali gomila, onda su imali hrabrosti za to — strašna neistina!

Nekad je bilo: Tako i toliko revnovati u priivoljevanju ljudi da u masama (po mogućstvu svi) pređu u hrišćanstvo, da se zaboravilo, ili bar nije ozbiljno uzelo, da li je to, u šta su oni ulazili, i bilo uopšte hrišćanstvo.

Po meni: Najstrožije paziti da bude jasno šta je to hrišćanstvo, pa makar niko, čak ni ja sam, u njega ne stupio.

...jer ono što je pomelo hrišćanstvo i što je dalo povoda uobraženju o nekakvoj triumfalnoj crkvi jeste to, što se hrišćanstvo shvatilo kao istina u smislu gotovog rezultata, a ne kao istina u smislu „puta”.

U prekrasnoj katedrali pojavljuje se blagorodni, prečasn, tajni, generalni vrhovni propovednik dvorski, odabrani ljubimac otmenog sveta. On stupa pred odabrani krug odabranih i dirljivo propoveda o tekstu koji je sam odabrao: „Bog je odabrao u svetu malo i neznaatno” i niko se ne smeje.

Tako stoji sa hrišćanstvom: država poručuje vladarski hiljadu ispitanih činovnika ... i hrišćanstvo propada u blebetanju.

Hrišćanstvo je bilo moćna stvar kada se snažno pojavilo u svetu i do izraza došlo. Ali onoga časa kad je ili htelo da se, preko pape, ogradi, ili da baci narodu bibliju na glavu, ili... veroispovest liči na starca koji misli da je dosta preživeo u svetu i sad je red da se zaključa.

HRIŠĆANSTVO JE OGROMNA ČULNA OBMANA

Svako ko ume sa zbiljom i izvesnim smislom da posmatra: ono što se hrišćanstvo zove, ili stanje u izvesnoj takozvanoj hrišćanskoj zemlji, mora, nema sumnje, odmah da se zabrine. Šta to znači da se sve ove hiljade i hiljade ljudi tako olako nazivaju hrišćanima! — Ove mnoge i mnoge ljude, od kojih pretežni broj, sudeći po svemu, imaju svoj život u sasvim drugim oblastima, što se golim okom može videti! — Ljudi koji nikad u crkvu ne idu, nikada na Boga ne misle, nikada njegovo ime ne spominju, sem kad psuju. — Ljudi kojima nikad nije postalo jasno da bi njihov život mogao imati izvesnu obavezu prema Bogu! — Pa ipak svi ovi ljudi, pa čak i oni koji tvrde da nema Boga, nazivaju se hrišćanima, država ih smatra za hrišćane, crkva ih kao hrišćane sahranjuje, kao hrišćani se u večnost odašilju.

Ovo je razlika između genija i hrišćanina: genije je izuzetak prirode; genijem se nijedan čovek sam načiniti ne može. Hrišćanin je izuzetak slobode, ili tačnije, pravilo slobode, pravilo koje se retko nalazi, ali koje svaki od nas treba da postane. Zato je hteo Bog da se hrišćanstvo svakome propoveda. Zato su apostoli bili vrlo prosti ljudi, uzori u obliku neznatnoga sluga, kako bi pokazali da je ovaj izuzetak pravilo i svima pristupačan. Pa ipak je hrišćanin nešto ređe od genija.

Država se neposredno odnosi prema broju, prema kvantitativnom. Stoga ako se država smanju-

je, broj može postupno toliko da se smanji da država prestaje, da njen pojam iščezne.

Hrišćanstvo se drukše odnosi prema broju: dovoljan je jedan hrišćanin, pa da može biti istinito da hrišćanstvo egzistira. Hrišćanstvo se upravo odnosi prema broju u obrnutoj srazmeri: kad svi ljudi postanu hrišćani, onda pojam „hrišćanin“ nestaje. Pojam „hrišćanin“ je polemički pojam: hrišćaninom se može biti samo nasuprot nečemu ... Čim je suprotnost iskorenjena, onda je hrišćanin biti besmislica — kao što i jeste slučaj u „hrišćanstvu“, koje je na lukav način uništilo hrišćanstvo 'time što kaže: mi smo svi hrišćani. Ne, zvanično hrišćanstvo nije hrišćanstvo Novoga Zaveta.

26. januara 1855.

Jedna teza — samo jedna jedina.

O Lutere, ti si imao devedeset i pet teza: užasno! — Pa ipak je, u dubljem smislu, nesumnjivo: ukoliko više teza, utoliko manje užasno. Stvar je daleko užasnija: postoji samo jedna teza. Samo jedna teza: hrišćanstvo Novog Zaveta uopšte ne egzistira. Ovde nema šta da se reformiše. Jedino još preostaje da se rasvetli jedan stolećima produžavani, milionima (krivih ili nevinih) vršeni hrišćanski zločin, pričem se mudro, pod imenom usavršavanja hrišćanstva, postupno pokušavalo da se hrišćanstvu tajemice uvreba Bog, a ono samo pretvori u suprotnost onoga što je ono u Novom Zavetu.

Neznaboštvo — to je hrišćanstvo „hrišćanstva“.

Je li to isto učenje kad Hristos kaže bogatom mladiću: „Prodaj sve što imaš — i podaj, siromasima“ i ikad sveštenik kaže: „Prodaj sve što imaš i — daj meni“?

;Ne može se ni od čega živeti. To se čuje, naročito od sveštenika.

A baš sveštenici izvode ovu veštinu: od hrišćanstva ni traga ni glasa — ipak oni žive od toga.

Kada je Adam živeo u raju naredba je glasila: moli se. Kad je bio isteran, glasila je: radi. Kad se Hristos pojavio glasila je: moli se i radi.

Filosofija i hrišćanstvo ne mogu se nikad složiti. Jer ako treba nečega od najbitnijeg u hrišćanstvu čvrsto da se drži, naime spasenja, onda se ono, ako treba nešto stvarno da znači, mora protegnuti na celoga čoveka. Sem ako mi njegove moralne sposobnosti izgledaju nepotpune, a naprotiv njegovo saznanje savršeno?

U našim hrišćanskim vremenima hrišćanstvo nije daleko od toga da postane paganizam.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.	5
ESTETIČKO, ETIČKO, RELIGIOZNO.	7
SAMOPOSMATRANJE I SHVATANJE ŽIVOTA	11
SOLOMONOV SAN.	13
ESTETSKI I ETIČKI STADIJUM	17
RELIGIOZNO.	33
APSTRAKTNI I KONKRETNI MISLILAC	48
KRITIKA VREMENA I SAVREMENOG HRIŠĆANSTVA	53
HRIŠĆANSTVO JE OGROMNA ČULNA OBMANA	59